

**WIELKOPOLSKA
W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU**

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT HISTORII

ATLAS HISTORYCZNY POLSKI

Pod redakcją
HENRYKA RUTKOWSKIEGO
i MARKA SŁONIA

MAPY SZCZEGÓŁOWE XVI WIEKU

4

WYDAWNICTWO INSTYTUTU HISTORII PAN

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT HISTORII

WIELKOPOLSKA W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU

Pod redakcją

KRZYSZTOFA CHŁAPOWSKIEGO i MARKA SŁONIA

opracowali

Arkadiusz Borek, Krzysztof Chłapowski, Paweł Dembiński,
Michał Gochna, Dariusz Kram, Marta Kuc-Czerep, Anna Paulina Orłowska,
Tomasz Panecki, Elżbieta Rutkowska, Katarzyna Słomska,
Michał Słomski, Marek Słoń, Urszula Sowina, Milena Stępniań,
Jarosław Suproniuk, Paweł Swoboda, Bogumił Szady, Tomasz Związek

CZĘŚĆ II

KOMENTARZ

INDEKSY

WARSZAWA 2017

Redakcja i korekta

Jolanta Rudzińska

Opracowanie graficzne i projekt okładki

Dariusz Górski

© Copyright by Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk

ISBN 978-83-63352-90-5

Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą
„Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2017

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

Wydanie I, Warszawa 2017

Instytut Historii PAN
Rynek Starego Miasta 29/31
00-272 Warszawa
22 831 02 61-62, w. 44
www.ihpan.edu.pl
<http://ksiegarnia-ihpan.edu.pl>
wydawnictwo@ihpan.edu.pl

Druk i oprawa Fabryka Druku

SPIS TREŚCI

Wstęp	<i>Krzysztof Chłapowski, Marek Słoń</i>	7
Wykaz skrótów		13
ŹRÓDŁA		
Źródła pisane	<i>Marek Słoń</i>	20
Aneks. Rejestry poborowe		26
Źródła kartograficzne	<i>Tomasz Panecki</i>	29
METODA I WYNIKI		
Środowisko geograficzne	<i>Elżbieta Rutkowska</i>	38
PODZIAŁY ADMINISTRACYJNE		
Granice państwowych jednostek terytorialnych	<i>Michał Gochna</i>	46
Granice jednostek administracji kościelnej. A. Diecezja gnieźnieńska i wrocławska	<i>Arkadiusz Borek</i>	65
Granice jednostek administracji kościelnej. B. Diecezja poznańska i wrocławska	<i>Bogumił Szady</i>	92
Aneks. Zestawienie jednostek administracji kościelnej w Wielkopolsce		122
Zbory różnowiercze w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI wieku	<i>Marta Kuc-Czerep</i>	128
Aneks. Zestawienie zborów ewangelickich w Wielkopolsce		148
Żydzi w miastach Wielkopolski	<i>Jarosław Suproniuk</i>	150
Aneks I. Wykaz miast województwa kaliskiego, w których poświadczona jest obecność ludności żydowskiej w drugiej połowie XVI w.		165
Aneks II. Wykaz miast województwa poznańskiego, w których poświadczona jest obecność ludności żydowskiej w drugiej połowie XVI w.		171
OSADNICTWO		
Lokalizacja miejscowości	<i>Arkadiusz Borek, Michał Słomski</i>	177
Charakter i wielkość osiedli: osady wiejskie	<i>Michał Gochna</i>	203
Charakter i wielkość osiedli: miasta i miasteczka w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI wieku	<i>Jarosław Suproniuk</i>	209
Charakter i wielkość osiedli: zamki i opactwa	<i>Michał Słomski</i>	222
Przynależność własnościowa osiedli	<i>Krzysztof Chłapowski</i>	230
Aneks I. Dobra królewskie w końcu XVI w.		242
Aneks II. Dobra w posiadaniu instytucji kościelnych w końcu XVI w.		245
Aneks III. Własność miejska w drugiej połowie XVI w.		250
Aneks IV. Więksi szlacheccy właściciele ziemscy ok. 1580 r.		251
Aneks V. Komentarz do mapy: Rozmieszczenie własności ziemskiej w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.		256
Nazewnictwo	<i>Paweł Swoboda</i>	258
Drogi	<i>Tomasz Związek</i>	268

PLANY MIAST

Wprowadzenie	<i>Marek Słoń</i>	291
Poznański zespół osadniczy	<i>Paweł Dembiński</i>	292
Kalisz w połowie XVI wieku	<i>Urszula Sowina, Tomasz Związek, Tomasz Panecki</i>	313
Gnieźnieński zespół osadniczy	<i>Anna Paulina Orłowska</i>	333
Wschowa	<i>Arkadiusz Borek</i>	348
Kościan	<i>Dariusz Kram</i>	368
Dolsk.....	<i>Michał Słowski</i>	380
Pleszew	<i>Milena Stępiak, Michał Gochna</i>	399
Herby	<i>Michał Gochna</i>	412
Indeks miejscowości		415
Indeks nazw fizjograficznych		470
The Historical Atlas of Poland. Wielkopolska in the Second Half of the 16 th Century		481
Historischer Atlas Polens. Großpolen in der 2. Hälfte des 16. Jahrhunderts		489
Spis tabel (Tables, Tabellen)		497
Spis map tekstowych (List of Text Maps, Verzeichnis von Textkarten).....		499
Spis map w części I (List of Maps in Part I, Kartenverzeichnis im Teil I).....		500
Legenda mapy głównej (Legend of Main Map, Legende der Hauptkarte).....		501

GRANICE JEDNOSTEK ADMINISTRACJI KOŚCIELNEJ B. DIECEZJA POZNAŃSKA I WROCŁAWSKA

Bogumił Szady

Diecezja poznańska

Granice zewnętrzne i zasięg diecezji poznańskiej

Pierwotne terytorium diecezji poznańskiej (przed 1000 r.) wyznaczały granice państwa Mieszka I¹. Po zniszczeniach z lat 30. XI w. organizacja terytorialna Kościoła polskiego uzyskała nowy kształt na skutek działań Bolesława Szczodrego (1075 r.), a następnie legata Idziego z Tuskulum (1123/1124 r.). W tym czasie, tj. ok. 1124 r., ukształtował się zasadniczy zrąb terytorialny diecezji poznańskiej oraz jej podział na część wielkopolską i mazowiecką². Ze względu na graniczne położenie diecezji poznańskiej jej kształt terytorialny warunkowały zarówno zmiany granic politycznych, jak też powstawanie nowych diecezji, w szczególności gnieźnieńskiej, lubuskiej, kamieńskiej i wrocławskiej. Dla opisu granic zewnętrznych diecezji poznańskiej w XVI w., która w części północnej, zachodniej i południowej przeważnie pokrywała się z granicami Królestwa Polskiego, cenne ustalenia przynosi hasło *Wielkopolska* opracowane w ramach SHGPoz³. Należy też pamiętać, że obszernie omówienie granic zewnętrznych diecezji (wraz z mapami) dał Józef Nowacki⁴. Dość szczegółowe granice diecezji zawiera także mapa pt. „Wielkopolska epoki piastowskiej”, przygotowana przez Tadeusz Szulca, dołączona do czwartego tomu KDW⁵. Analizę przebiegu i zmian granic diecezji ułatwiają też monograficzne studia dla sąsiednich diecezji: kamieńskiej⁶, lubuskiej⁷ i wrocławskiej⁸.

Granice zewnętrzne diecezji poznańskiej zostaną omówione według podziału na część północną, wschodnią oraz południowo-zachodnią. Zasięg poszczególnych odcinków będzie następujący:

- granica północno-zachodnia i północna (od granicy śląsko-brandenburskiej, tj. okolic Boryszyna w parafii Żarzyn do parafii Piła),
- granica wschodnia (od parafii Piła do parafii Wysocko Wielkie),
- granica południowa i południowo-zachodnia (od parafii Wysocko Wielkie do granicy śląsko-brandenburskiej, tj. okolic Boryszyna w parafii Żarzyn).

Przed przedstawieniem granic zewnętrznych diecezji poznańskiej należy poruszyć zagadnienie jurysdykcji terytorialnej biskupów na terenach objętych reformacją. Terytorium diecezji, które wyznaczone było przez zasięg jurysdykcji i władzy biskupa miejsca (*ordinarius loci*), miało zwarty charakter. Tę zwartość określało stabilne funkcjonowanie podstawowych jednostek terytorialnych, jakimi były parafie. Reformacja w Wielkopolsce, poza obszarami przygranicznymi, zasadniczo nie doprowadziła do trwałego upadku katolickich struktur parafialnych. Po okresie zajęcia części świątyń i uposażenia beneficjów zasadniczo

¹ W. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, Lwów 1890, s. 56–57; Now2, s. 7; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich 966–1939*, Lublin 1972, s. 78.

² T. Jurek, *Między Poznaniem a Czerskiem i Warszawą. Geneza i początki mazowieckiej enklawy diecezji poznańskiej*, KMP, t. 80, 2012, nr 1, s. 29–30; L.P. Słupecki, *Dzieje Czerska w XI–XIV wieku*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, t. 3, 2006, s. 28–29 (streszczenie dyskusji na temat enklawy czerskiej).

³ T. Jurek, *Wielkopolska*, [w:] SHGPoz, t. V, z. 3, s. 578–601.

⁴ Now2, s. 7–39.

⁵ KDW IV.

⁶ M. Okoń, *Granice średniowiecznej diecezji kamieńskiej*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 35, 1987, nr 2, s. 41–57.

⁷ A. Weiss, *Organizacja diecezji lubuskiej w średniowieczu*, Lublin 1977.

⁸ B. Panzram, *Geschichtliche Grundlagen der ältesten schlesischen Pfarrorganisation*, Breslau 1940.

wróciły one do postaci z pierwszej połowy XVI w. Co prawda na początku XVII w. zreorganizowano strukturę dekanalną, ale kościoły parafialne w znakomitej większości zostały odzyskane⁹. Do wyjątków należą tutaj najbardziej wysunięte na południe, zachód i północ tereny sąsiadujące z Pomorzem, Brandenburgią i Śląskiem. Zgodnie z powyższym, głównym kryterium decydującym o przynależności danego obszaru do diecezji poznańskiej będzie trwałe administrowanie i kontrola parafii przez biskupów poznańskich. Pominięte zostaną tereny (parafie), względem których biskupi poznańscy jedynie okazjonalnie, czasami na zasadzie roszczeń i w sytuacjach spornych, dokonywali pojedynczych czynności prawnych. Jeżeli w okresie reformacji doszło do czasowego ograniczenia kompetencji biskupa poznańskiego, a po pewnym czasie (w XVII lub XVIII w.) kościół i jego uposażenie zostały przywrócone jurysdykcji biskupa, ośrodek taki i teren mu podległy będą uznawane za część diecezji poznańskiej. Pominięte zostaną natomiast tereny, na których doszło do trwałego zaniku katolickich struktur parafialnych i utraty zwierzchności przez ordynariusza poznańskiego. W największym uproszczeniu oznacza to, że granice diecezji poznańskiej na zachodzie, południu i północy należy wyznaczyć wzdłuż granic państwowych.

Zarówno Józef Nowacki, jak i Marek Okoń przesunęli północno-zachodnią granicę diecezji poznańskiej zdecydowanie poza granicę Królestwa Polskiego i Brandenburgii. Obaj utrzymywali, że granica między diecezjami poznańską i kamieńską w pierwszej połowie XVI w. biegła nurtem Warty. Pierwszy uważał, że sięgała aż do Okszy i Głuchowa¹⁰, drugi natomiast umieszczał ją nieco bardziej na wschód (okolice Kołczyna i Włostowa), gdzie miała dochodzić do diecezji lubuskiej¹¹. Przebieg granicy w tym rejonie przedstawiony przez Okonia zbiega się z wcześniejszymi ustaleniami Anzelma Weissa i Bolesława Kumora¹². Powstaje pytanie, czy granice diecezji poznańskiej w XVI w. pokrywały się z granicami państwowymi, czy też je przekraczały, dochodząc do Warty, obejmując swoim zasięgiem Drezdenko, Santok, Karnin, Gorzów Wielkopolski, Lubniewice, Glisno, Kołczyn, Krzeszyce, Okszę, Głuchowo, a także Jemiołów, Sieniawę i Staropole¹³. Podstawa źródłowa dla potwierdzenia funkcjonowania parafii w niektórych z wymienionych miejscowości, nawet dla okresu przed reformacją, jest bardzo wątpliwa (np. Głuchowo, Oksza, Karnin, Kołczyn), a przynależność diecezjalna budzi wątpliwości (Jemiołów, Krzeszyce)¹⁴. Za bardzo wątpliwe należy uznać umieszczenie ich przez Nowackiego na mapie diecezji poznańskiej w 1602 r. Wszystkie wymienione ośrodki kościelne leżące w drugiej połowie XVI w. poza granicami Korony upadły w okresie reformacji i nie mogą być traktowane jako część diecezji poznańskiej. Nie przeczy temu doraźna i okazjonalna opieka biskupów poznańskich w XVI–XVIII w. nad nielicznymi skupiskami katolików zamieszkujących przygraniczne obszary protestanckiej Brandenburgii. Granicę zasięgu diecezji poznańskiej w tym rejonie wyznaczała więc granica województwa i Korony – najdalej wysuniętymi parafiami były: Trzemeszno Lubuskie (Czarmyśl), Wielowieś (Langfuld), Bledzew i Sokola Dąbrowa (Falkwald), należące do dekanatu Międzyrzecz.

Podobny problem dotyczy zasięgu diecezji poznańskiej w zachodniej części ziemi wałeckiej, z Kaliszem Pomorskim (Nowym Kaliszem). Okolice tego ośrodka miejskiego od XIII w. były terenem rywalizacji politycznej i kościelnej między Brandenburgią (biskupstwem kamieńskim) i Polską (biskupstwo poznańskie). Trudno zgodzić się z konkluzją Nowackiego na temat przynależności kościelnej tego obszaru: „Politycznie należała znaczna część tej strefy od Złocieńca poprzez Kalisz Pomorski aż do Barnimii i Niemcza także po r. 1368 nadal do Nowej Marchii margrabiów brandenburskich. Sprotestantyzowana w połowie XVI w. przepadła w całości dla diecezji poznańskiej i Kościoła katolickiego. Nie zmieniło to jednak prawnej granicy diecezji”¹⁵. Podobnie jak w przypadku strefy nadnoteckiej, położenie terenu

⁹ J. Dworzaczkowa, *Reformacja w Wielkopolsce*, [w:] *Dzieje Wielkopolski*, t. 1: *Do roku 1793*, red. J. Topolski, Poznań 1969, s. 562–567.

¹⁰ Now2, s. 17.

¹¹ M. Okoń, *Granice średniowiecznej diecezji kamieńskiej*, s. 54.

¹² B. Kumor zaliczał parafię Oksza do diecezji poznańskiej. A. Weiss, mimo że włączył do diecezji lubuskiej parafię Krzeszyce, pominął leżące bardziej na zachód: Okszę i Głuchowo. Jego słownik historyczno-geograficzny biskupstwa lubuskiego ujmuje Pyrzany, ale pomija już Świerkocin; A. Weiss, *Organizacja diecezji lubuskiej*, s. 144; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, s. 82.

¹³ Bliższego wyjaśnienia wymaga przynależność miejscowości Templewo, Wielowieś (Langfuld), Żarzyn oraz Boryszyn (Borszyn). Na mapie załączonej do hasła *Wielkopolska* w SHGPoz zostały one włączone niesłusznie do Brandenburgii, ponieważ odpadły od Polski dopiero w 1629 r.; zob. M. Gochna, *Granice państwowych jednostek terytorialnych* w tym tomie, s. 53–54.

¹⁴ Zob. Słownik historyczno-geograficzny miejscowości biskupstwa lubuskiego w pracy A. Weissa; Now2, s. 481, 558; A. Weiss, *Organizacja diecezji lubuskiej*, s. 231–285.

¹⁵ Now2, s. 14.

poza granicami Korony, na co nałożył się trwały upadek struktur katolickich w okresie reformacji, spowodowało, że zasięg diecezji w tym regionie wyznaczała granica państwa¹⁶. Diecezję poznańską w jej nowym kształcie otaczała od zachodu i północy Misja Północna, historyczna jednostka katolickiej administracji kościelnej, obejmująca m.in. obszary zlikwidowanych w połowie XVI w. diecezji kamieńskiej (1545 r.) i lubuskiej (1566 r.)¹⁷. Należy ponadto podkreślić, że na niektórych najbardziej wysuniętych na zachód skrawkach ziemi wałeckiej jurysdykcja biskupa poznańskiego, ze względu na brak parafii katolickich, mogła mieć jedynie charakter tytularny, np. w okolicach Mirosławca (Frydlandu).

W części północnej granica diecezji poznańskiej pokrywała się z granicą województwa poznańskiego. Najdalej wysuniętą na północny wschód miejscowością diecezji poznańskiej i województwa poznańskiego (pow. wałeckiego) było Jastrowie. Tutaj stykały się też granice diecezji poznańskiej z gnieźnieńską i była kamieńską. Nowacki na swoich mapach (1510, 1602 r.) przesunął granicę poznańską zbyt daleko na północny wschód, włączając do diecezji parafie: Drawień, Lotyń (Łotyń), Węgorzewo, Łomczewo (Łowczew), Brokęcino, Okonek, Chwalimie (Walny), Borucino, Podgaje, Pniewo, Ciosaniec oraz kościół filialny w Glinkach Mokrych (chodzi być może o kaplicę cmentarną widoczną na pruskich mapach z pierwszej połowy XIX w.)¹⁸. Nie przytoczył podstawy źródłowej, na podstawie której zaliczył do diecezji poznańskiej w XVI w. miejscowości położone na północ od Jastrowia aż do ujścia rzeki Osoki do Gwdy (okolice miejscowości Drawień)¹⁹. Granica zarówno powiatu wałeckiego, jak też diecezji poznańskiej w tym regionie przebiegała tuż na północ od Jastrowia, wzdłuż rzeki Młynówka i przecinając rzekę Oska. Po stronie Księstwa Pomorskiego leżały wsi Samborsko, Pniewo i Podgaje²⁰. Taki przebieg granicy diecezji kamieńskiej w tym rejonie przedstawił także Okoń²¹.

Od wschodu część wielkopolska diecezji poznańskiej graniczyła z diecezją gnieźnieńską. Rozległą parafię Piła od wschodu ograniczała rzeka Gwda. Od ujścia Gwdy do Noteci granica biegła na wschód, wchodząc na teren województwa kaliskiego (Pałuki). Parafia Chodzież była podzielona między województwa poznańskie i kaliskie²², parafia Margonin leżała zaś już całkowicie w powiecie kcyńskim województwa kaliskiego. Przebieg granic diecezji w tym rejonie został ukształtowany w XIV w. w wyniku sporu biskupa poznańskiego i arcybiskupa gnieźnieńskiego. Na mocy ugody z 1364 r. wsi na terenie Pałuk zostały podzielone na 3 grupy: przy arcybiskupstwie gnieźnieńskim pozostały: Żoń (Żuń), Grylewo, Gołańcz, Chojna i Jaktorowo, biskupowi poznańskiemu przyznano: Margonin, Próchnowo i Sułaszewo (Szulaszewo), trzecia zaś grupa (*villae intermediae*) miała należeć do diecezji poznańskiej, ale dziesięcinę opłacać do Gniezna: Kowalewo, Lipiny i Szamocin (Szamocino)²³. W nieznanymi okolicznościach wieś Próchnowo trafiła ponownie pod władzę arcybiskupa gnieźnieńskiego²⁴.

¹⁶ Nie można zaliczać do diecezji poznańskiej parafii: Niemieńsko (Niemcz), Barnimie, Biały Zdrój, Dębsko, Kalisz Pomorski, Cybowo, Suchowo, Płociczno, Stara Korytnica, Pożrzadło Wielkie, Pomierzyn, Stara Studnica, Sienica, Żeńsko (Borujsko), Żabin, Żabinek, Wierzchowo, Lubieszewo, Osiek Drawski, Linowo, Stawno, Gudowo, Suliszewo, Drawsko Pomorskie, Kosobudy, Złocieniec, Bobrowo, Cieszyno (Czechy), Chlebowo oraz enklawy brandenburskiej wokół Próchnowa i Piecnika. Na mapie załączonej do hasła *Wielkopolska* w SHGPoz zakradł się drobny błąd: miejscowość Sadowo została umieszczona w Brandenburgii; Now2, s. 391, 553–554; T. Jurek, *Wielkopolska*, s. 591.

¹⁷ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, s. 82; G. Wejman, *Kościół katolicki na ziemi lubuskiej 1124–2010. Zarys problemu*, [w:] *Kościół na Środkowym Nadodrzu. Historia i postacie praca zbiorowa*, red. G. Chojnacki, Zielona Góra 2011, s. 23–24.

¹⁸ Miejscowości Łomczewo, Pniewo, Ciosaniec i Glinki Mokre (Glinka) występują tylko na mapach załączonych do monografii J. Nowackiego. Pomija je zestawienie indeksowe.

¹⁹ Now2, s. 13, 389.

²⁰ Według SHGPoz północna granica woj. poznańskiego w tym rejonie w XVI w. była sporna. Tak też jest przedstawiona na mapie załączonej do hasła *Wielkopolska*. Autorzy pominęli jednak tymczasową regulację granicy między Polską i księstwem pomorskim w okolicy Jastrowia z 1588 r. Granica na rzece Młynówce w okolicach Jastrowia miała się utrwalić już na początku XVI w.; K. Górską-Gołaską, *Jastrowie*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 56–57; T. Jurek, *Wielkopolska*, s. 584–588.

²¹ M. Okoń, *Granice średniowiecznej diecezji kamieńskiej*, s. 54.

²² Podział parafii Chodzież między województwa kaliskie i poznańskie zbiegał się z podziałem własnościowym. Wszystkie miejscowości parafii Chodzież należące do woj. poznańskiego to królewszczyzny, natomiast wśród części kaliskiej występuje jedynie własność szlachecka. Wyjaśnienia takiej korelacji można szukać we wcześniejszej, jeszcze przed ukształtowaniem podziałów administracji państwowej, fundacji parafii chodzieskiej; L. Kurpisz, *Kronika kościołów chodzieskich*, Chodzież 1933, s. 7–11.

²³ S. Arnold, *Terytorja plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej (w. XII–XIII)*, [w:] *Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski*, t. 2, Kraków 1927, s. 30–31; Now2, s. 33–34.

²⁴ Nie można wykluczyć, że zostało to ustalone w wyniku toczącego się nadal w latach 1367–1371 sporu granicznego między biskupami poznańskim i gnieźnieńskim. W gnieźnieńskiej księdze uposażeń arcybiskupa Łaskiego Próchnowo należy do parafii Żoń; LBG I, s. 116; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, s. 36–37.

Diecezja poznańska w części wschodniej wkraczała bardzo wyraźnie na terytorium województwa kaliskiego. Nowacki stwierdza, że „wytyczono [...] całą granicę wschodnią dowolnie, zdaje się raczej w oparciu o granice kasztelanii aniżeli powiatów”²⁵. Wcześniej Władysław Abraham wskazywał na związki podziału diecezjalnego z podziałem politycznym, twierdząc, że pierwotna granica między diecezjami poznańską i gnieźnieńską nie uległa w średniowieczu istotnym przesunięciom²⁶. Zagadnienie związku między granicami państwowymi a kościelnymi w średniowieczu jest ciągle dość słabo zbadane. Ponieważ istnienie granic linearnych między kasztelaniami jest wątpliwe i należy mówić raczej o strefach wpływów²⁷, także granice diecezji w tamtym okresie można określić jedynie w przybliżeniu. Literatura przedmiotu przynosi tutaj bardzo wiele hipotez, z których najciekawsza, także w kontekście powstania enklawy czerskiej diecezji poznańskiej, dotyczy przynależności ziemi kaliskiej do diecezji poznańskiej (Tomasz Jurek). Bardzo wątpliwy jest pogląd dotyczący powołania jeszcze w XI w. odrębnej diecezji w Kaliszu²⁸. O wiele bardziej prawdopodobne wydaje się stopniowe, będące dłuższym procesem, kształtowanie granic między diecezjami poznańską i gnieźnieńską w tym rejonie. Zapewne było to proces wcześniejszy od utrwalenia podziałów wojewódzkich i powiatowych, datowanego w Wielkopolsce na wiek XIV²⁹. Wskazywać mogą na to okręgi parafialne podzielone między województwa poznańskie (pow. poznański) i kaliskie (pow. gnieźnieński, pyzdrowski): Rogoźno, Lechlin (Lechnino), Skoki, Wronczyn (Wronczyno) (wieś Stęszewko³⁰), Iwno (wieś Rujśca [Ruszczka³¹]), Kostrzyn, Pierzchno. Nie można wykluczyć, że jurysdykcja biskupów poznańskich na wschód od Rogoźna (parafie Potulice, Prusce [Prusca], Łęgowo) wskazuje pośrednio na pierwotny zasięg kasztelanii rogozińskiej (wieś Siemno)³². Problematyczna w tym rejonie pozostaje przynależność diecezjalna osady Ostrowo-Młyn (Ostrowski), wzmiankowanej regularnie w rejestrach poborowych powiatu kcyńskiego. Dokumentacja dla parafii Łęgowo, do której przypisał tę osadę Stanisław Kozierowski, jest dość skąpa³³ – udało się jedynie potwierdzić obecność pola zwanego Ostrówki w parafii Łęgowo w 1778 r.³⁴ Położony nad samą Wełną młyn był zapewne wąskim łącznikiem stolicy parafii – Łęgowa – z leżącą po drugiej stronie rzeki wsią Bobrowniki³⁵.

Wspomniany wyżej spór między biskupem poznańskim i arcybiskupem gnieźnieńskim dotyczył także granic diecezji na terenie powiatu pyzdrowskiego województwa kaliskiego, który niemal w całości należał do diecezji poznańskiej³⁶. Analiza mapy zasięgu „terytoriów plemiennych” Stanisława Arnolda wskazuje na daleko idące analogie między zasięgiem kasztelanii w Gieczu i Biechowie a wschodnią granicą diecezji poznańskiej w tym rejonie. Podział diecezjalny znany już z 1136 r. włączał Giecz do diecezji poznańskiej, a „podziały dzielnicowe wiązały kasztelanę giecką z księstwem gnieźnieńskim (podział 1249 r.) lub też z gnieźnieńsko-kaliskim (podział 1253 r.)”³⁷. Od XIV w. Giecz traci znaczenie na rzecz Biechowa, stolicą administracyjną powiatu oraz dekanatu zostały zaś Pyzdry. O przebiegu granicy między diecezjami poznańską i gnieźnieńską w tym rejonie wzdłuż rzeki Wrześnica pisał w swojej *Chorografii* Jan Długosz³⁸. Do parafii podzielonych przez granice

²⁵ Now2, s. 35.

²⁶ W. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce*, s. 59–64.

²⁷ A. Gąsiorowski, *Powiat w Wielkopolsce XIV–XVI wieku. Z zagadnień zarządu terytorialnego i podziałów Polski późnośredniowiecznej*, Poznań 1965, s. 44, 68.

²⁸ Pełny przegląd poglądów na temat „diecezji kaliskiej” podaje T. Jurek, *Czy istniało średniowieczne biskupstwo kaliskie?*, *Rocz. Kalis.*, t. 24/25, 1995, s. 83–93.

²⁹ A. Gąsiorowski, *Podziały terytorialne i zarząd wewnętrzny*, [w:] *Dzieje Wielkopolski*, t. 1, s. 33; T. Jurek, *Wielkopolska*, s. 390.

³⁰ LBG I, s. 64; ASK I 5, k. 239v, 407, 531v, 725v; ASK I 6, k. 159, 416; ASK I 4, k. 707v; *Wiz. Gnz.* 1608–1609, k. 210v.

³¹ Przynależność wsi Rujśca do parafii Iwno i diecezji poznańskiej może być pozostałością związków tej wsi z opolem kostrzyńskim; S. Arnold, *Terytorja plemienne*, s. 42.

³² Tamże, s. 21.

³³ S. Kozierowski, *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej zachodniej i środkowej Wielkopolski*, t. 2: *M–Z*, Poznań 1922, s. 122.

³⁴ *Wiz. Poz.* 1777–1784, k. 362v.

³⁵ Przynależność wsi Bobrowniki do parafii Łęgowo została ustalona na podstawie wizytacji z 1778 r. Wcześniejsze wizytacje sąsiednich parafii Rogoźno i Potulice pomijają tę miejscowość. Rejestry poborowe rejestrują ją najczęściej bez przynależności parafialnej, wśród innych dóbr związanych z klasztorem wągrowieckim; tamże, k. 362.

³⁶ Now2, s. 34.

³⁷ S. Arnold, *Terytorja plemienne*, s. 42.

³⁸ H. Rutkowski, *Jednostki terytorialne Królestwa Polskiego w „Annales” Jana Długosza*, [w:] *Jan Długosz: 600. rocznica urodzin. Region, Polska, Europa w jego twórczości*, red. J. Maciejewski, P. Oliński, W. Rozynkowski, S. Zonenberg, Toruń 2016, s. 115.

powiatowe (pyzdrowski, gnieźnieński) należy Opatówko, ale to zapewne na skutek decyzji sądu i ugody z 1364 r.³⁹

Na południe od Warty granica diecezji wchodziła częściowo na teren powiatu kaliskiego. Parafie Żerków i Wilkowyja były podzielone między powiatami pyzdrowskim i kaliskim. Wyjątkowa sytuacja miała miejsce w przypadku wsi Węgrzynowo (obecnie część Wilczy), która była podzielona między parafie Lutynia (diecezja poznańska) i Magnuszewice (diecezja gnieźnieńska)⁴⁰. Dyskusyjna jest przynależność wsi Orpiszewek (Orpiszewko). Pominięta przez księgi uposażeń diecezji poznańskiej i gnieźnieńskiej, w rejestrach poborowych w XVI w. była zaliczana do parafii Lutynia (diecezja poznańska), jednak w późniejszych źródłach kościelnych figuruje w parafii Sośnica (diecezja gnieźnieńska)⁴¹. Za pozostawieniem tej wsi w granicach diecezji poznańskiej przemawia umowa z 1543 r. między dziedzicem Orpiszewka Stanisławem Suchorzewskim a plebanem w Lutyni Marcinem, dotycząca zamiany dziesięciny wytycznej na pieniężną⁴². Przebieg granic diecezji poznańskiej i gnieźnieńskiej w tym rejonie uległ zmianie w okresie średniowiecza – terytorium czestramskie (kasztelania starogrodzka) należało pierwotnie do diecezji gnieźnieńskiej i zostało przejęte przez diecezję poznańską. Pozostałością dawnej przynależności tego obszaru do diecezji gnieźnieńskiej była tzw. enklawa krotoszyńska⁴³.

Granica południowa i południowo-zachodnia diecezji poznańskiej opierała się na granicach Wielkopolski i Śląska (diecezji wrocławskiej). Na krótkim odcinku w części wschodniej zasięg diecezji poznańskiej wyznaczała granica między województwami kaliskim i sieradzkim (parafie Wysocko Wielkie i Odolanów [Odalanów]). Dyskusyjna w tym rejonie jest przynależność kościelna wsi Uciechów. W rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. była zaliczana do parafii Odolanów, jednak księga uposażeń diecezji gnieźnieńskiej wymienia tę wieś w opisie parafii Zduny, a w późniejszych źródłach kościelnych pojawia się w parafii Sulmierzyce⁴⁴. Ta ostatnia przynależność wydaje się najbardziej prawdopodobna. Specyficzna sytuacja – oprócz wspomnianej enklawy krotoszyńskiej – dotyczyła kilku parafii w ziemi wschowskiej, a także okolic Sławy oraz okolic Świebodzina. Na potrzebę bardziej szczegółowych badań nad dziejami parafii pogranicznych zwrócił uwagę Jurek⁴⁵. Należy przy tym wziąć pod uwagę wpływ reformacji, a następnie proces tzw. redukcji parafii protestanckich z lat 1653–1654 oraz wpływ tych zjawisk na kształt granicy diecezjalnej między Poznaniem i Wrocławiem⁴⁶. Trudne jest oddanie przynależności diecezjalnej tych parafii, które nie funkcjonowały w drugiej połowie XVI w., a kościoły parafialne pełniły funkcje zborów protestanckich. Dodatkowo część kościołów zaliczanych do diecezji poznańskiej przed wybuchem reformacji, a położonych na terenach przygranicznych w Wielkopolsce lub na Śląsku, znalazła się w XVII w. w granicach diecezji wrocławskiej.

Problematyczne jest zaliczenie przez Nowackiego do diecezji poznańskiej parafii Trzebosz, Jabłonna i Kaczkowo leżących na Śląsku. Przyjął on, że wzmianki w aktach konsystorza poznańskiego na temat określonej parafii świadczą jednoznacznie o jej przynależności diecezjalnej. Opracowanie Bernharda Panzrama poświęcone strukturze parafialnej diecezji wrocławskiej w średniowieczu dwie z nich – Trzebosz i Jabłonną – zalicza do diecezji wrocławskiej. Zostało natomiast pominięte przez niego bardziej wysunięte na północ Kaczkowo, uznane zapewne za należące do diecezji poznańskiej⁴⁷. Z kolei spisy kontrybucji z lat 1540 i 1561 wymieniają Trzebosz w ramach dekanatu śremskiego diecezji poznańskiej, przy czym w 1561 r. znalazł się on w grupie ośrodków zajętych przez protestantów⁴⁸. Jabłonna

³⁹ Now2, s. 34.

⁴⁰ „Pertinentes villae ad parochiam [Lutynia]. Lutynia. In Węgrzinowo aula tantum cum hortulanis et molendino, cmethones vero pertinent ad Magnuszowice”; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 105v. Węgrzynowo, jako wieś należąca do parafii Magnuszewice, została ujęta także przez wizytacje diecezji gnieźnieńskiej z lat 1605 i 1610; Wiz. Kal. 1603–1607, s. 358; Wiz. Kal. 1610–1611, s. 572.

⁴¹ Wiz. Kal. 1719, s. 261; Czaykowski, s. 117.

⁴² Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 309–309v.

⁴³ S. Arnold, *Terytorja plemienne*, s. 35–42.

⁴⁴ LBG II, s. 19–20; Wiz. Kal. 1728–1730, s. 183.

⁴⁵ T. Jurek, *Stan, potrzeby i perspektywy badań nad dziejami średniowiecznej diecezji poznańskiej*, [w:] *Kościół poznański w historiografii*, red. L. Wilczyński, Poznań 2009, s. 21–22.

⁴⁶ J. Mandziuk, *Kościół katolicki na Śląsku pod panowaniem habsburskim*, „Saeculum Christianum. Pismo Historyczno-Społeczne”, t. 1, 1994, nr 1, s. 78–79.

⁴⁷ Jabłonna jest wymieniona w archiprezbiteracie Góra diecezji wrocławskiej już w 1376 r.; J. Jungnitz, *Visitationsberichte der Diözese Breslau*, t. 1: *Archidiakonat Glogau*, Breslau 1907, s. 19–23; B. Panzram, *Geschichtliche Grundlagen*, s. 120–121; Now2, s. 423.

⁴⁸ AAP, CP 404, k. 27; ASK I 3, k. 335v; Now2, s. 31.

i Kaczkowo zostały pominięte przez wspomniane rejestry. Kumor uważa, że diecezja wrocławska uzyskała te parafie w XV i XVI w.⁴⁹ Wszystkie te parafie upadły w czasie reformacji, przy czym Trzebosz nie wrócił już do funkcjonowania jako parafia katolicka, natomiast Jabłonna i Kaczkowo, po ich odzyskaniu przez katolików, zeszyły do rangi kościołów filialnych parafii Czernina, należącej do diecezji wrocławskiej⁵⁰. W związku z powyższym nie mogą zostać objęte granicami diecezji poznańskiej na przełomie XVI i XVII w.

Na terenie województwa poznańskiego, w ziemi wschowskiej, w drugiej połowie XVI w. znajdowało się kilka parafii diecezji wrocławskiej. Granica województwa na południu przecinała parafię Wyszaków – stolica parafii leżała na Śląsku, a dwie miejscowości – Górczyna i Dryżyna (Dreżyna) – w ziemi wschowskiej. Granica diecezji poznańskiej i wrocławskiej w XV–XVII w. w okolicach Wschowy została określona przez Nowackiego jako „płynna”, co wiązało on ze sporną przynależnością polityczną rejonu Wschowy na przełomie XIII i XIV w.⁵¹ Obszar biskupstwa poznańskiego zbiegał się w tym rejonie ze średniowiecznym zasięgiem kasztelanii przemęckiej⁵² i został wyznaczony przez pierwotne granice Wielkopolski ze Śląskiem⁵³. Ważne informacje na temat zasięgu diecezji poznańskiej w tym rejonie w drugiej połowie XVI w. przynosi wizytacja diecezji wrocławskiej z 1580 r.⁵⁴ Zalicza ona do dekanatu Góra w diecezji wrocławskiej następujące parafie: Konradowo (Kunersdorf, Kursdorf, w jej okręgu parafialnym została wymieniona wieś Kandlewo [Kandel]), Stare Drzewce (Drzewce, Drewitz), Zamysłów (Szymolewo, Himsdorff, Hinzendorf), Kowalewo (Kavel, Kabel), Jędrzychowice (Heyersdorf, Heindersdorf), Wyszaków (Schwusen), Siedlnica (Sidnica, Zedlitz, Cziedlitz). Jedynie dwie z nich określa jako należące do Kościoła rzymskokatolickiego: Konradowo i Zamysłów⁵⁵. Parafie te zaliczane były do diecezji wrocławskiej także w średniowieczu⁵⁶. Dość złożona była sytuacja kościołów w Kowalewie, Siedlnicy i Jędrzychowicach. Po ich zajęciu przez protestantów biskup poznański usiłował uzyskać jurysdykcję nad ośrodkiem w Siedlnicy. Podjęta przez biskupa poznańskiego w 1606 r. próba przywrócenia parafii poprzez wprowadzenie instytucji plebana katolickiego nie powiodła się. W wizytacji diecezji poznańskiej z 1619 r. kościół ten wciąż figuruje wśród zajętych przez „heretyków” (Swidnica). W wizytacjach diecezji wrocławskiej z drugiej połowy XVII w. funkcjonuje jako katolicki, określany jako filialny Kowalewa („filia est ecclesiae haereticae in Kavel”), który znajdował się nadal w rękach innowierców, podobnie jak podlegająca mu druga filia – w Jędrzychowicach⁵⁷.

Na mapach diecezji poznańskiej opracowanych przez Nowackiego jej granica w część zachodniej przekraczała znacząco granicę państwa ze Śląskiem i Brandenburgią. Dotyczy to okolic Sławy i Kolska. Oba ośrodki wymienione zostały przez spisy kontrybucji diecezji poznańskiej z drugiej połowy XVI w., aczkolwiek występują wśród kościołów zajętych przez protestantów. Wizytacja diecezji poznańskiej z 1619 r. wzmiankuje Sławę wśród kościołów zajętych przez protestantów, chociaż sposób zapisu tej miejscowości może wskazywać, że została dodana jako uzupełnienie⁵⁸. Ze względu na fakt, że w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w. obie parafie znajdowały się w zarządzie braci czeskich – Kolsko w latach 1582–1654, Sława w latach 1570–1654⁵⁹, a po przywróceniu katolikom zostały włączone w skład diecezji wrocławskiej – granice diecezji poznańskiej na tym odcinku poprowadzone zostały wzdłuż granic państwowych. Zbliżona sytuacja jak w przypadku Sławy i Kolska dotyczy całego okręgu świebodzińskiego, który należał do Śląska, ale był od niego oddzielony terytorium Brandenburgii. Całkowity upadek struktur katolickich oraz samego dekanatu Świebodziń w połowie XVI w., a także nieudane próby odzyskania wpływów na tym terenie podejmowane przez biskupów poznańskich (1592 r.)⁶⁰

⁴⁹ Now2, s. 30–31; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, s. 102.

⁵⁰ J. Jungnitz, *Visitationsberichte der Diözese Breslau*, t. 1, s. 110–111.

⁵¹ Now2, s. 29.

⁵² S. Arnold, *Terytorja plemienne*, s. 47.

⁵³ KDW IV: *Suplement*, www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=20091, dostęp: 3.11.2016 (edycja elektroniczna).

⁵⁴ Now2, s. 29–30, 440–442.

⁵⁵ J. Jungnitz, *Visitationsberichte der Diözese Breslau*, t. 1, s. 21.

⁵⁶ B. Panzram, *Geschichtliche Grundlagen*, s. 114–117.

⁵⁷ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 180; J. Jungnitz, *Visitationsberichte der Diözese Breslau*, t. 1, s. 21, 114, 190; T. Jurek, *Kowalewo*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 423–424.

⁵⁸ AAP, CP 404, k. 41v–42; ASK I 3, k. 341v; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 180; J. Jungnitz, *Visitationsberichte der Diözese Breslau*, t. 1, s. 37.

⁵⁹ S.J. Ehrhardt, *Presbyterologie des Evangelischen Schlesiens*, t. 3/1, Liegnitz 1783, s. 202, 217–218.

⁶⁰ Now2, s. 22–23.

uniemożliwiają uznanie tego okręgu jako podległego diecezji poznańskiej. Po rekatolicyzacji w XVII w. okolice Świebodzina zostały wcielone do diecezji wrocławskiej.

Na zakończenie należy omówić granicę diecezji na południu dekanatu Międzyrzecz, w kontekście relacji między Paradyżem (Gościkowem) i Jordanowem (Jordanem). O parafii w Paradyżu wspominają regularnie rejestry poborowe w drugiej połowie XVI w. (od 1553 r.). Wieś Jordanowo (Jordan) pojawia się w rejestrach poborowych z lat 1580–1583 w parafii Iwno, dlatego w SHGPoz występuje jako osada opustoszała k. Iwna. Jednak rejestr z 1583 r. wspomina o wsi Jordanowo (Jordan) we własności klasztoru paradyskiego, a wymienione tam dwa młyny – Hamerski i Nowy – można zlokalizować na rzece Paklicy⁶¹. Wizytacja z 1603 r. wskazuje, że siedzibą parafii Paradyż był kościół zlokalizowany we wsi Jordanowo⁶². Według Nowackiego parafia ta powstała w XVI w., na co ma wskazywać jej pominięcie zarówno w księdze uposażeń z 1510 r., jak też w innych rejestrach. Teza ta wydaje się zbyt wątpliwa, gdyż nie można wykluczyć, że rejestry poborowe, wymieniając parafię w Paradyżu, odwoływały się do nazwy klasztoru, a nie parafii. Prawdopodobna jest także inkorporacja parafii do klasztoru w Paradyżu, co może wyjaśniać jej pominięcie w spisach kontrybucji z lat 1540 i 1561⁶³.

Archidiakonaty i dekanaty

Podział na archidiakonaty terenowe wielkopolskiej części diecezji poznańskiej, ustanowiony decyzją biskupa Andrzeja Zaremby z 21 I 1298 r., utrzymał się bez większych zmian do końca epoki staropolskiej. Dokonał się przez podział jedyne istniejącego wówczas archidiakonatu poznańskiego na trzy części. Nazewnictwo utworzonych wówczas archidiakonatów (większy, średni i mniejszy) ukształtowało się później. Archidiakonaty mniejszy nazywany był od połowy XIV w. pszczewskim, średni – śremskim, większy zaś – poznańskim. Hierarchia ta oddawała rangę poszczególnych archidiakonów, wyrażoną miejscem w kapitule katedralnej, a nie wielkością terytorialną jednostek, którymi kierowali. Podział z końca XIII w. nie objął terytorium całej diecezji poznańskiej – poza strukturą archidiakonalną pozostała część zanotecka diecezji, zarezerwowana dla czwartego archidiakona.

Opis granic archidiakonatów zawarty w dokumencie biskupa Andrzeja Zaremby był dość ogólny. Nowacki nie dostrzegł analogii między obszarami jednostek administracji państwowej (kasztelanie, opola) i podziałem archidiakonalnym⁶⁴. Ten ostatni oparty był na granicach naturalnych (Warta) i istniejących parafiach. W dokumencie zostały wymienione, w układzie południe-północ, poczynając i kończąc na rzece Warcie, najbardziej wysunięte na zachód parafie archidiakonatu większego (poznańskiego): Mosina, Łódź (Łodzian), Modrze, Granowo, Drużyn (Drożyn), Słupia, Niepruszewo (Nieproszewo), Kaźmierz (Kazimierz), Szamotuły, Obrzycko. Po wschodniej stronie Warty, gdzie granica archidiakonatu była jednocześnie granicą diecezji, zostały wymienione tylko dwie parafie skrajnie ograniczające terytorium archidiakonatu od południa (Ciężyn [Ciężym]) i od północy (Drezdenko [Drdzeń]). Rzeka Noteć miała wyznaczać jego północną granicę. Archidiakonaty średni (śremski) zajmował południową część diecezji i miał być oddzielony od poznańskiego i pszczewskiego przez rzeki Wartę i Obrę. Archidiakonaty mniejszy (pszczewski) znajdował się z kolei między rzekami Wartą i Obrą, przy czym zostały wymienione wschodnie parafie odgraniczające od archidiakonatu poznańskiego, w porządku północ-południe: Wronki, Otorowo, Wilczyzna, Ceradz Kościelny (Ceradz Stary), Buk, Ptaszkowo (Ptaszkowo Wielkie), Łęki Wielkie⁶⁵.

W zarysowanych powyżej granicach wspomniane archidiakonaty utrzymały w zasadzie swoją strukturę do końca XVI w. Księga uposażeń diecezji poznańskiej z 1510 r. nie zawiera informacji o podziale diecezji na archidiakonaty, jednak został on oddany przez kolejność opisywanych dekanatów. Pominięta przy tym została część zanotecka diecezji oraz nieleżący w granicach państwa dekanat świebodziński. Istotną trudność w rekonstrukcji granic archidiakonatów ok. 1600 r. stanowi status terenów położonych na północ od Noteci. Zarówno Nowacki, jak też SHGPoz odwołują się do dokumentu z 1349 r. jako podstawowej przesłanki świadczącej o funkcjonowaniu i zasięgu czwartego archidiakonatu diecezji

⁶¹ RPWP, pzn, 1583, nr 208.

⁶² „Paradisiz monasterium ordinis Cisterciensis. Ibidem villa Jordan in qua est ecclesia parochialis”; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 24v.

⁶³ AAP, CP 404, k. 5v; ASK I 3, k. 348; zob. też M. Gochna, *Granice państwowych jednostek terytorialnych* w tym tomie.

⁶⁴ Now2, s. 291.

⁶⁵ KDW II, nr 770, www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=20067 (dostęp: 3.11.2016); Now2, s. 286–293.

poznańskiej. Przesłanki, dodać należy, dość wątpliwej, gdyż opartej na pojedynczej wzmiance o Henryku, archidiakonie „inter Notesz et Drawam”⁶⁶. Brak innych świadectw na ten temat, zważywszy wagę urzędu, a także dokładność kwerend przeprowadzonych przez Nowackiego, może świadczyć o tym, że plan powołania czwartego archidiakonatu dla części zanoteckiej, wyrażony w dokumencie z 1298 r., nie doszedł do skutku. Do takiego samego wniosku, choć niewyraźnego wprost, doszedł prawdopodobnie Nowacki, skoro tereny położone na północ od Noteci zaliczył do archidiakonatu poznańskiego⁶⁷.

Tabela 8. Reorganizacja diecezji poznańskiej ok. 1601 r.

Archidiakoniat	Dekanaty przed 1601 r.	Dekanaty po 1601 r.
Śrem	Nowe Miasto nad Wartą (Nowe Miasto)	Nowe Miasto nad Wartą (Nowe Miasto)
		Borek Wielkopolski (Borek)
		Koźmin
	Śrem	Śrem
		Krobia
	Kościan	Kościan
		Śmigiel
Wschowa	Wschowa	
Pszczew	Wronki	Wronki (od 1640 r. Lwówek)
	Grodzisk Wielkopolski	Grodzisk Wielkopolski
	Międzyrzecz	Międzyrzecz (od 1640 r. Zbąszyń)
Poznań	Pyzdry	Pyzdry
	Poznań	Poznań
		Środa Wielkopolska (Środa)
		Kostrzyn
	Stęszew	Stęszew (od XVIII w. Buk)
	Oborniki	Oborniki
Rogoźno		
(obszar zanotecki)	Czarnków	

Podział diecezji poznańskiej na dekanaty został przeprowadzony w XIV w., a wzmianki o nich w aktach konsystorskich występują od 1403 r. Rekonstrukcja tego podziału na koniec XVI w. jest dość trudna. Na przełomie XVI i XVII w. nastąpiła reorganizacja sieci dekanalnej, przy czym – w opinii Nowackiego – niemożliwie jest podanie precyzyjnej daty powstania nowych dekanatów. Miało to nastąpić między 1590 a 1602 r., przy czym za najbardziej prawdopodobną interpretację uznaje się reformę diecezji przeprowadzoną przez Wawrzyńca Goślickiego po objęciu przez niego rządów diecezjalnych w 1601 r.⁶⁸ Z tego względu mapa struktur kościelnych oddaje stan i granice dekanatów sprzed synodu 1602 r. Przeprowadzona wówczas reorganizacja liczbę 12 dekanatów (wliczając jako odrębny dekanat zanotecką część diecezji i pomijając utracony w XVI w. dekanat Świebodzin) podniosła do 19. Największe zmiany zaszły w archidiakonacie poznańskim i śremskim. Liczba dekanatów w archidiakonacie pszczewskim się nie zmieniła. Generalny zakres zmian przedstawia powyższa tabela, przy czym należy zaznaczyć, że do pewnych przesunięć doszło też w przynależności poszczególnych parafii. Oznacza to, że nie zawsze parafia należąca do dekanatu podanego w kolumnie środkowej (przed 1601 r.) znalazła się w jednym z dekanatów opisanych w kolumnie prawej (po 1602 r.). Największe zmiany

⁶⁶ KDW II, nr 1284, www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=20067 (dostęp: 3.11.2016).

⁶⁷ Now2, s. 291.

⁶⁸ Tamże, s. 325.

zaszły w północnej części diecezji, gdzie bardzo zmniejszył się dekanat Oborniki, a jego północna część wraz z fragmentem diecezji leżącym na północ od Noteci weszła w skład nowego dekanatu Czarnków. W znacznym stopniu zmienił się też zasięg dekanatów: Wschowa, Grodzisk Wielkopolski (Grodzisko) i Międzyrzecz (od 1640 r. jako dekanat Zbąszyń) oraz Stęszew (w XVIII w. jako dekanat Buk) i Wronki (od 1640 r. jako dekanat Lwówek).

Podstawowymi źródłami do rekonstrukcji podziału dekanalnego w XVI w. jest księga uposażeń diecezji poznańskiej z 1510 r. oraz dwa spisy kontrybucji – z lat 1540 i 1561⁶⁹. Warto dodać, że spis z 1561 r. nie był znany Nowackiemu. Porównanie wymienionych wykazów z wykazem dekanatów z 1471 r. wskazuje na dość trwałą sieć dekanalną diecezji poznańskiej do połowy XVI w.

Jak ilustruje powyższa tabela w 3 archidiaconatach diecezji poznańskiej funkcjonowało w drugiej połowie XVI w. sumie 11 dekanatów – po cztery w archidiaconacie poznańskim (Poznań, Puzdry, Oborniki, Stęszew) oraz śremskim (Śrem, Wschowa, Kościan, Nowe Miasto nad Wartą) oraz trzy w archidiaconacie pszczyńskim (Grodzisk Wielkopolski, Wronki, Międzyrzecz). Problematyczny jest w tym okresie charakter okręgu świebodzińskiego oraz zanoteckiej części diecezji poznańskiej. W obu przypadkach zasadniczą rolę odgrywa wpływ granic państwowych na kształt ustrojowy Kościoła poznańskiego, a także skutki, jakie wywołała reformacja na obszarach diecezji wysuniętych najdalej na północ i zachód. Kwestia dekanatu świebodzińskiego została już wyżej wyjaśniona. Bardziej złożony jest przypadek dekanatu wałeckiego, określanego inaczej kaliskim, zanoteckim, po 1602 r. zaś – przy znacznie zmienionych granicach – czarnkowskim. Teren ten został pominięty zarówno przez księgę uposażeń z 1510 r., jak i spisy kontrybucji z 1540 i 1561 r. Opinia o istnieniu w okresie przedreformacyjnym dekanatu w Kaliszu Pomorskim, mieście należącym do Brandenburgii, opiera się na słabych przesłankach (wzmianki w latach 1509–1511). Lech Bończa-Bystrzycki datuje jego powstanie na drugą połowę XIV w., bez podania jednak podstawy źródłowej⁷⁰. W czasie reformacji „dekanat ten faktycznie przestał istnieć z powodu oddania kościołów przez ich patronów innowiercom”⁷¹, stąd pominięcie tej jednostki na mapie tematycznej poświęconej strukturalom Kościoła łacińskiego w końcu XVI w.

Dzięki spisom kontrybucji z lat 1540 i 1561 większych wątpliwości nie budzi przyporządkowanie parafii do poszczególnych dekanatów. Pewne wątpliwości nasuwa pogranicze dekanatów Grodzisk Wielkopolski i Międzyrzecz (parafie Brójce, Rogoziniec i Koźminek), ale wydaje się, że należy pójść za rozstrzygnięciami Nowackiego. Za przypisaniem tych parafii do dekanatu Grodzisk Wielkopolski może przemawiać ich przynależność do powiatu kościańskiego (zgodność granic państwowych i kościelnych). Jest to jednak przesłanka za słaba, aby podważyć opinię Nowackiego, zwłaszcza że przynależność powiatowa miejscowości w tym regionie też nie jest do końca pewna. Wątpliwości nasuwa pojawienie się parafii zapisanej w spisie kontrybucji z 1561 r. jako „Brodze” w dekanacie Grodzisk Wielkopolski. Podobieństwo form nazwicznych wskazuje, że może chodzić tutaj o parafię Brójce. Nie można jednak wykluczyć leżącego niedaleko Brudzewa, a to byłaby z kolei mocna przesłanka za odrębnością tej parafii od Kręcka (Kręska) w drugiej połowie XVI w.⁷²

Dekاناتy diecezji poznańskiej stanowiły w większości twory zwarte i regularne. Komentarza wymagają informacje źródłowe dotyczące położenia parafii Wysocko Wielkie oraz Sławoszew (Słaboszewo) w dekanacie Śrem, które występują w spisach kontrybucji z lat 1540 i 1561⁷³. We wstępie do edycji księgi uposażeń z 1510 r. Nowacki zaznaczył, że parafie te w rękopisie zostały ujęte w dekanacie Śrem, ale uznał to za błąd i przeniósł je do dekanatu Nowe Miasto nad Wartą⁷⁴. Główną przesłanką do takiej zmiany – choć niewyraźną wprost – było położenie tych parafii daleko od dekanatu śremskiego, tuż przy granicy z diecezją gnieźnieńską. Położenie geograficzne tych parafii wskazuje na ich przynależność do dekanatu Nowe Miasto. Nie można jednak całkowicie wykluczyć istnienia eksterytorialnych dwóch enklaw dekanatu śremskiego złożonych z parafii Wysocko Wielkie i Sławoszew. Były to sytuacje bardzo rzadkie, ale odnotowywane w innych diecezjach. Dla przykładu w drugiej połowie XVIII w. parafia Mnich (dekanat Gostynin, diecezja płocka) w dekanacie Bobrowniki (diecezja włocławska), rozdzielona

⁶⁹ LBP; AAP, CP 404; ASK I 3, k. 326–348.

⁷⁰ L. Bończa-Bystrzycki, *Dekanat wałecki w XVI–XVIII wieku*, „Koszalińsko-Kołołbrzeskie Wiadomości Diecezjalne”, t. 13, 1985, nr 1–2, s. 37.

⁷¹ Now2, s. 324, 386.

⁷² ASK I 3, k. 343.

⁷³ AAP, CP 404, k. 25, 27v; ASK I 3, k. 334, 335.

⁷⁴ LBP, s. 22, 115, 152.

na dwie części przez parafię Czernikowo (dekanat Lipno, diecezja płocka), a także dekanat Wolbórz (diecezja włocławska) z dwiema enklawami położonymi w dekanacie Zgierz (diecezja gnieźnieńska)⁷⁵.

Parafie i okręgi parafialne⁷⁶

Prezentacja zagadnień związanych ze strukturą parafialną diecezji poznańskiej w drugiej połowie XVI w. winna być poprzedzona uwagami o charakterze wstępnym i metodologicznym. Podstawa informacyjna dotycząca poszczególnych parafii – głównie dzięki podstawowym ustaleniom Nowackiego, a także pracy zespołów Zakładu Słownika Historyczno-Geograficznego Ziemi Polskich w Średniowieczu oraz Zakładu Atlasu Historycznego w IH PAN – jest dość bogata. Nie pozwala ona jednak w wielu sytuacjach na wyprowadzenie jednoznacznych wniosków dotyczących funkcjonowania oraz statusu jednostek administracji kościelnej w końcu XVI w. Należy podkreślić, że zjawisko reformacji spowodowało istotne przekształcenia w strukturze parafialnej w Wielkopolsce. Wobec braku wizytacji kanonicznych diecezji poznańskiej z drugiej połowy XVI w. trudno niekiedy precyzyjnie określić moment odzyskania świątyni z rąk protestanckich i przywrócenia parafii dla duszpasterstwa katolickiego. Wiele kościołów katolickich utraciło swój pierwotny, parafialny charakter i po odzyskaniu z rąk protestanckich przybrało charakter świątyni filialnych. Dodatkowo niektóre kościoły filialne posiadały okręgi duszpasterskie – w dalszej części tekstu będą one określane jako „parafie filialne”. Zgodnie z zasadą przyjętą w serii AHP kościoły filialne posiadające okręgi parafialne traktowane były jak parafie i oznaczone zarówno na mapie głównej, jak też na mapie kościelnych struktur terytorialnych⁷⁷.

Istotnymi czynnikami brany pod uwagę przy decyzjach o uwzględnieniu lub pominięciu parafii była trwałość (stabilność) struktur oraz odrębność terytorialna parafii. Dokładne odtworzenie procesu odzyskiwania wielu parafii z rąk protestantów oraz rekonstrukcja ich okręgów parafialnych dla drugiej połowy XVI w. na podstawie źródeł kościelnych była często niemożliwa. Duża dynamika zmian przy słabej podstawie źródłowej proveniencji kościelnej zmusza do odwołania się do rejestrów poborowych jako istotnego wskaźnika odrębności terytorialnej parafii. Z pewnością rejestrują one stan bliższy rzeczywistości społecznej XVI w. niż odległe w czasie opisy struktur parafialnych z drugiej połowy XVII czy też z XVIII w. Zostały więc uwzględnione na mapie te ośrodki parafialne, które wymieniono w spisach kontrybucji kościelnej z 1540 i 1561 r., a następnie systematycznie wzmiankowano jako ośrodki parafialne w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. – nawet jeżeli zmieniły swój charakter na ośrodki filialne lub zostały całkowicie wchłonięte przez inne parafie na skutek zmian poreformacyjnych (w XVII lub XVIII w.). Księga uposażeń diecezji poznańskiej z 1510 r. oraz rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. stanowią tym samym decydujące źródło w rekonstrukcji okręgów parafialnych. Źródła kościelne z XVII i XVIII w. – wizytacje kościelne oraz rejestr diecezji Franciszka Czaykowskiego – służą jako materiał do weryfikacji informacji, mając charakter pomocniczy i uzupełniający.

Omówienie struktury parafialnej diecezji poznańskiej zostało podzielone na trzy podrozdziały. Pierwszy z nich (*Walcz, Wschowa, Międzyrzecz*) zawiera przedstawienie sytuacji na trzech obszarach, gdzie rekonstrukcja sieci parafialnej u schyłku XVI w. jest szczególnie trudna: w północnej (zanoteckiej) części diecezji, w dekanacie Wschowa oraz w dekanacie Międzyrzecz. Odrębne potraktowanie tych terenów wynika także z tego, że dynamiczne zmiany w sieci parafialnej pociągały za sobą równie częste przekształcenia zasięgu samych parafii i ich okręgów. Komentarz dotyczący większości obszaru diecezji, zdecydowanie stabilniejszego pod względem administracji kościelnej, został podzielony na dwie części: *Parafie i filie* oraz *Okręgi parafialne*. W pierwszej znalazła się charakterystyka problemów związanych z rekonstrukcją sieci parafialnej, w szczególności poświęcona kwestiom parafii inkorporowanych i filialnych, które utraciły lub utrzymały odrębność terytorialną. Procesy te nader często były związane z upadkiem części parafii w okresie reformacji. W drugiej zaś podjęto próbę wyjaśnienia wątpliwości związanych z przynależnością parafialną poszczególnych osad. Szczególną uwagę zwrócono przy tym na wpływ decyzji władz kościelnych oraz patronów świeckich, niekompletną rejestrację w źródłach

⁷⁵ S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006.

⁷⁶ Omówienie wątpliwych zagadnień związanych z parafiami poznańskimi, jak np. przynależność Ostrowa i Piętrowa (obecnie części Poznania) do parafii św. Małgorzaty (Śródka), znalazło się w komentarzu do planu Poznania autorstwa P. Dembińskiego.

⁷⁷ H. Rutkowski, *Granice administracji kościelnej*, [w:] AHP Sieradzkie, s. 31.

osad o mniejszym znaczeniu (młyńskich, kuźniczych) oraz wpływ stosunków własnościowych na rejestrację przynależności parafialnej.

a) Wałcz, Wschowa, Międzyrzecz

Zdecydowana większość zarówno parafii, jak i okręgów parafialnych diecezji poznańskiej miała stabilny charakter i zasięg terytorialny. Najwięcej wątpliwości budzi sytuacja parafii położonych w północnej (zanoteckiej) części diecezji, w dekanatach Wschowa oraz Międzyrzecz.

W przypadku zanoteckiej części diecezji poznańskiej (tzw. dekanat wałecki lub zanotecki) poważny problem stanowi brak podstawy źródłowej pozwalającej określić parafialny lub filialny charakter kościołów funkcjonujących przed reformacją, a tym bardziej zrekonstruować okręgi parafialne. Dotyczy to przede wszystkim obszarów, gdzie struktura Kościoła katolickiego całkowicie upadła w XVI w.⁷⁸ Niekiedy tylko pojawiają się pojedyncze wzmianki świadczące o parafialnym charakterze kościołów z okresu wcześniejszego (XIV – pierwsza połowa XVI w.). Głównie dotyczą one obsady plebańskiej w pierwszych dekadach XVI w.⁷⁹ Pierwszą parafią, która została przywrócona dla duszpasterstwa katolickiego, był Wałcz, a stało się to w latach 1595–1602⁸⁰. Na obszarze tym reformacja oznaczała nie tylko przejście świątyni katolickich, ale także budowę struktur ewangelickich na surowym korzeniu na terenach, gdzie rozwijało się nowe osadnictwo. Oznacza to, że liczne miejscowości nie zostały w XVI w. wcale objęte katolicką opieką duszpasterską. Z powodu luk źródłowych zrezygnowano na mapie głównej z pełnej rekonstrukcji okręgów parafialnych, pozostawiając jedynie oznaczenie stolicy parafii w Wałczu, Tucznie i Czaplunku. W opinii autorów SHGPoz nie znajdują potwierdzenia hipotezy Nowackiego dotyczące funkcjonowania w drugiej połowie XVI w. wielu parafii w okolicach Człopy: Dzwonowo (Szonowo), Szczuczarz (Czuczarz), Przelewice (Pieczyska), Jaglice (Gogolce), Wołowe Lasy, Niekursko, Golin (Gołacza), Brzeźniak (Barchold), w rejonie Wałcza: Różewo (Rozwałd), Prusinowo Wałeckie (Prusendorf), Kłębowiec (Klausdorf) oraz Tucznia: Strzalin (Stralemberg), Zdbowo (Stibowo), Jezioro (Schulzendor), Rzeczyc (Knakendorf)⁸¹. Sam Nowacki miał w tej kwestii wiele wątpliwości: „Istniały więc powyższe kościoły przed 1550, trudno natomiast przesądzić założenie wszystkich przed 1510 r. oraz ich charakter jako parafialnych czy tylko sukursalnych”⁸².

Ważne przesłanki świadczące o utracie praw parafialnych przez wiele świątyni w pierwszej połowie XVI w. zawierają zeznania świadków w procesie o odzyskanie uposażenia parafii w Tucznie w 1607 r. Wszystkie okoliczne kościoły już przed reformacją miały charakter filii i były obsługiwane przez plebana z Tucznia⁸³. Utratę praw parafialnych przez wiele świątyni potwierdzają także rejestry poborowe powiatu poznańskiego z lat 1580 i 1583, które zarejestrowały parafię Człopa, a w jej granicach takie miejscowości jak Dzwonowo, Szczuczarz, Trzebin (Trzebinia), Wołowe Lasy, Załom (Załomia) czy Brzeźniak, uznane przez Nowackiego za ośrodki odrębnych parafii przed reformacją⁸⁴. Odnowieniu katolickich struktur kościelnych w powiecie wałeckim towarzyszył rozwój osadnictwa i pojawianie się nowych osad, których przynależność parafialna nie była od razu określona, zwłaszcza na obszarach pogranicza katolicko-luterańskiego. Ten dynamiczny obraz rejestrują wizytacje tego obszaru z lat 1628–1629 i 1640–1641. Ukazują one też dość chaotyczne i piętrowe zależności jednych kościołów od innych. Za przykład mogą posłużyć relacje między Człopą, Dzwonowem, Trzebinem i Przelewicami opisane w 1641 r. Najpierw Przelewice i Trzebin zostały zaliczone do parafii w Człopie, a następnie ujęte jako kaplice kościoła w Dzwonowie, który „fuit olim seorsiva, et pro

⁷⁸ Na temat reformacji i kontreformacji w ziemi wałeckiej zob. Bąk, Wałcz; zob. też M. Kuc-Czerep, *Zbory różnowiercze w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI wieku* w tym tomie.

⁷⁹ Pierwszy względnie kompletny spis parafii – jak przyjmuje się w literaturze przedmiotu – dla tego obszaru pochodzi z dokumentu 1349 r. (KDW II, nr 1284, www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=20067, dostęp: 3.11.2016). Aby być jednak precyzyjnym, był to w istocie przekazany przez Henryka, archidiacona dla północnej części diecezji poznańskiej („terram inter Noteć et Drawam”), rejestr miejscowości, które miały płacić dziesięcinę biskupowi poznańskiemu. Parafialny status wielu z nich budzi wątpliwości, zwłaszcza wobec braku potwierdzenia w innych źródłach. Jak zostało zaznaczone wcześniej, obszar ten został pominięty zarówno przez księgę uposażeń diecezji poznańskiej z 1510 r., jak i spisy kontrybucji duchowieństwa z lat 1540 i 1561.

⁸⁰ Bąk, Wałcz, s. 249.

⁸¹ Now2, s. 385–397.

⁸² Tamże, s. 395.

⁸³ Bąk, Wałcz, s. 230.

⁸⁴ RPWP, pzn, 1580, nr 821–831; RPWP, pzn, 1583, nr 881–892; Now2, s. 395–396.

parochiali habebatur, modo ab aliquot annis parochus Człopensis per commendam illam administrat”. Ponadto w opisie kaplicy i kościoła filialnego w Trzebiniu można znaleźć fragment: „Ad eandem parochiam pertinet filialiter villa Czuchar seu Cicer [Szczuczarz, Czuczarz – B.S.] dicta”⁸⁵. Odbudowa struktur katolickich polegała na odzyskiwaniu dawnych parafii katolickich i ich uposażenia, ale także na próbie budowy nowych ośrodków duszpasterskich na bazie powołanych do istnienia w XVI w. świątyń protestanckich⁸⁶. Dotyczy to prawdopodobnie szeregu miejscowości na pograniczu ujsko (pilsko)-wałeckim: Nadarzyce (Nadorycz), Brzeźnica, Budy (Buda), Głowaczewo (Klawiter), Szwecja, Zdbice (Zbytno), Sypniewo (Sypnow), Dudylany (Duderlak). Większość tych miejscowości pojawia się w źródłach dopiero w drugiej połowie XVI w., parafia katolicka w Nadarzacach powstała zaś dopiero na początku XVII stulecia⁸⁷.

Ośrodkiem tradycyjnie wymienianym jako parafialny w XVI w. był także Czaplinek. Obok wspomnianych wyżej Nadarzac jest to najbardziej wysunięta na północ funkcjonująca w okresie nowożytnym parafia diecezji poznańskiej. Według wizytacji z 1628 r. jurysdykcja terytorialna plebana w Czaplunku była tytułarna, ponieważ okolicę zamieszkiwali tylko ewangelicy⁸⁸. Wizytacja nie wymienia w okręgu parafialnym wsi: Kluczewo (Klausewo), Rakowo i Nobliny (Nabliny)⁸⁹. Według Friedricha Wilhelma Ferdinanda Schmitta i Fritza Bahra kościoł w Czaplunku w momencie wybuchu reformacji miał charakter filialny i należał do parafii w Wałczu⁹⁰. Kluczowa dla zwycięstwa katolicyzmu w Czaplunku i odnowienia tam parafii katolickiej w latach 1624–1625 była postawa Jana Czarnkowskiego, starosty drahimskiego⁹¹. Nie wszystkie próby (od)budowy parafii katolickich po reformacji kończyły się od razu powodzeniem. Do parafii Dzwonowo, której przyporządkowane zostały na początku XVII w. trzy kościoły filialne: Szczuczarz, Przelewice i Trzebin, powołano najpierw w 1616 r. plebana z Tuczna, a następnie w 1637 r. z Człopy. W drugiej połowie XVII i w XVIII w. wszystkie te świątynie wymieniane są jako filialne w parafii Człopa⁹². W 1602 r. Krzysztof Zadow, pleban z Tuczna, objął parafie w Strzalinach, Mielęcinie i Marcinkowicach (Marcinkowie). Według SHGPoz akt ten dotyczył tych wsi, gdzie na początku XVI w. nie było kościołów filialnych zależnych od parafii w Tucznie i gdzie powstały kaplice zbudowane przez innowierców⁹³. Już w wizytacji z 1628 r. wszystkie te miejscowości (prawdopodobnie na podstawie wyroku z 1607 r.) ujęte zostały jako wsi parafialne Tuczna⁹⁴. Ta sama wizytacja wymienia parafię w Róży oraz jej dwa kościoły filialne – w Gostomi i Leżenic⁹⁵. Najwiśdziej próba powołania tej parafii także się nie powiodła, gdyż w latach następnych wszystkie trzy kościoły zaliczane są już do parafii w Wałczu⁹⁶. Niepowodzeniem zakończyła się także próba utworzenia w XVII w. samodzielnego ośrodka duszpasterskiego w Nakielnie. Wizytacja z lat 1628–1629 informuje co prawda o parafii w tej miejscowości oraz należących do niej wsi: Strączno (Stręczno), Dzikowo (Dykowo), Rutwica (Hermansdorf), Prusinowo Wałeckie (Prusendorf), ale w latach następnych Nakielno notowane jest jako filia Tuczna⁹⁷. Nie ma także mocnego poświadczenia parafialnego

⁸⁵ Wiz. Czur. 1640–1641, k. 323–324.

⁸⁶ Z wizytacji parafii Czaplinek z 1641 r.: „Istae omnes ecclesiae sumptibus haereticorum extractae. Anno vero 1625 (it fama est) recuperatae, gremioque Sanctae Romanae Ecclesiae adscriptae sunt”; tamże, k. 336v.

⁸⁷ Niejasna jest relacja między kościołami w Nadarzacach i Brzeźnicy. „Ecclesia parochialis cuiusquam sancti nomine non intitulata, ab haereticis olim extracta et ante annos duodecem catholicis restituta non consecrata. Filialis matricis ecclesiae in Brzeźnica ad quam et aliae in Buda, Klawiter, Suecia, Zbytno, Sypniow et Duderlak villis filiales ab haereticis itidem extractae et non consecratae spectant”; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 8.

⁸⁸ „Habet haec ecclesia octo filiales in villis Lubal, Szwarzenze, Pelen, Wurowa, Szarfenor, Flakenze, Groszwarzenze et Cykier, quas memoratus plebanus non solet adire neque ulla ecclesiastica administrare sacramenta, cum omnes in iis sint parochiani haeretici”; tamże, k. 8v.

⁸⁹ Now2, s. 389–390; K. Górńska-Gołaska, *Czaplinek*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 278–279.

⁹⁰ Schmitt, s. 83; F. Bahr, *Kirchengeschichte des Landes Draheim*, Stettin 1931 (Forschungen zur Kirchengeschichte Pommerns, t. 1), s. 31–32.

⁹¹ Bąk, Wałcz, s. 418–419; C. Motsch, *Grenzesellschaft und frühmoderner Staat. Die Starostei Draheim zwischen Hinterpommern, der Neumark und Grosspolen (1575–1805)*, Göttingen 2001 (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, t. 164), s. 213–214.

⁹² Wiz. Poz. 1628–1629, k. 12; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 320–323v; Now2, s. 395.

⁹³ K. Górńska-Gołaska, *Marcinkowice*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 87–88.

⁹⁴ Wiz. Poz. 1628–1629, s. 11.

⁹⁵ Tamże, k. 12v.

⁹⁶ Wiz. Poz. 1695–1696, k. 528v–530; Now2, s. 396–397.

⁹⁷ Nakileno dopiero w XVIII w. uzyskało status samodzielnej parafii; Now2, s. 392; Wiz. Poz. 1695–1696, k. 516v.

charakteru kościołów we wsiach Dobino (Braksztyn) i Skrzatusz, który stał się samodzielnym ośrodkiem duszpasterskim dopiero w 1660 r.⁹⁸

Nieco lepsza podstawa źródłowa, głównie z powodu istnienia rejestrów poborowych spisujących przynależność parafialną, dotyczy zanoteckich parafii dekanatu Oborniki (Wieleń, Czarnków, Biała, Piła). Oprócz większej liczby spisów poboru łanowego oraz wizytacji dochodzi tutaj jeszcze podający przynależność parafialną rejestr podymnego województwa poznańskiego z 1631 r.⁹⁹ To ostatnie źródło podaje jednak często inną przynależność parafialną miejscowości niż wizytacje i powinno być traktowane z dużą dozą krytycyzmu. Istniejąca podstawa źródłowa nie pozwala na potwierdzenie wyprowadzonych przez Nowackiego przypuszczeń w kwestii funkcjonowania przed 1619 r. parafii w Jastrowiu. Istniejący tam kościół, przekształcony w XVII w. w katolicki, został wybudowany przez protestantów¹⁰⁰. Miejscowość ta, jak wskazują rejestry poborowe z lat 1580, 1581 i 1583, należała do parafii w Pile¹⁰¹. Do tejże parafii zostały włączone także miejscowości z tego regionu pojawiające się w źródłach dopiero w drugiej połowie XVI w.: Czechyń (Czechy), Zabrodzie (Garbaty Most, Garbacz), Czaplino (Głochotka, Borowy, Matter), Dobrzyca, Zawada, Kuźnica Pilska (Hamer Pilski), Dolaszewo, Szydłowo (Biała Góra)¹⁰², a także Płytnica i Krępsko (Krępa)¹⁰³. Pewne wątpliwości może budzić funkcjonowanie jednowioskowej parafii w Białej (dekanat Oborniki) – wzmiankowana w LBP (bez opisu)¹⁰⁴ i spisie kontrybucji z 1540 r.¹⁰⁵ (bez opisu), w rejestrze poborowym z 1583 r. oraz rejestrze podymnego z 1631 r. pojawia się w parafii Człopa¹⁰⁶. Nowy kościół powstał tuż przed wizytacją parafii w 1628 r.¹⁰⁷ W opinii Ludwika Bąka (jednak bez podania podstawy źródłowej) „kościół pod wezwaniem Wszystkich Świętych [w Białej – B.S.] pozostał katolicki w czasie reformacji”¹⁰⁸. W świetle dostępnych źródeł trudno określić parafię lub parafie, z których została wydzielona w XVII w. parafia Trzcianka (Trzciana Łąka). Sam kościół powstał zapewne wraz z lokacją Trzcianki w 1586 r.¹⁰⁹ W protokole wizytacji z 1628 r. należały do niej wsie Łomnica i Nowa Wieś¹¹⁰. Na wcześniejszą przynależność parafialną Trzcianki oraz jej wsi parafialnych może wskazywać jej zaliczenie do parafii Człopa w spisie poborowym z 1583 r. oraz spisie podymnego z 1631 r.¹¹¹

Niemal równie trudno, jak w przypadku powiatu wałeckiego, przebiega rekonstrukcja sieci parafialnej w drugiej połowie XVI w. w ziemi wschowskiej. Rejestry podatkowe nie podają tutaj przynależności

⁹⁸ Nie można uznać za poświadczenie parafialnego charakteru obecności komendariusza w 1597 r. Komendariusze pojawiali się często przy kościołach afiliowanych lub przy parafiach nieposiadających pełni praw parafialnych; K. Górską-Gołąska, *Braksztyn*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 102; też, *Skrzatusz*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 488–489; Now2, s. 387.

⁹⁹ Podymne 1631, k. 25v–26; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 318 (Wieleń), 365v, 362 (Piła); Wiz. Poz. 1695–1696, k. 501–501v (Wieleń), 555v, 572v–573v (Piła, Jastrowie).

¹⁰⁰ Wiz. Czur. 1640–1641, k. 340v; Bąk, Wałcz, s. 149; K. Górską-Gołąska, *Jastrowie*, s. 56–57.

¹⁰¹ RPWP, pzn, 1580, nr 475; RPWP, pzn, 1581, nr 473; RPWP, pzn, 1583, nr 477; Now2, s. 388.

¹⁰² Wsie Zawada (lokowana w 1598 r.), Dolaszewo (lokowana w 1586 r.), Szydłowo (pod nazwą Biała Góra, lokowana w 1586 r.), Pokrzywnica (lokowana w 1567 r.), Ługi Ujskie (Olędrowo, lokowana w 1597 r.), Dobrzyca (nazywana także Borka, powstała przed 1590 r.), osada kuźnicza Kuźnica Pilska (pod nazwą Hamer, powstała krótko przed 1564 r.) oraz osady młyńskie Czaplino (niekiedy jako młyn Matter, powstała przed 1569 r.) i Cyk (także jako młyn Klapsztyn, powstała w 1586 r.) zostały ujęte przez wizytacje z XVII i XVIII w. W Czechyniu wraz z lokacją wsi w 1597 r. powstał prawdopodobnie zbór protestancki. Nie jest znana data odebrania go ewangelikom – jeszcze w 1612 r. urzędował w nim kaznodzieja luterański. Wizytacja z 1641 r. zalicza kościół filialny w Czechyniu oraz wieś Zabrodzie (Garbacz) do parafii w Pile. Huta szkła Pokrzywno (Huta Pokrzywnicka), osady młyńskie Kępa (Kłoda, Gędek) oraz Ptusza, osada kuźnicza Smolary (Smolany) oraz osada karczenna Piaskinia (Belzant) zostały zaliczone do parafii Piła bez wyraźnego poświadczenia źródłowego. Przesłanką było położenie w powiecie poznańskim, blisko Piły oraz w pobliżu innych miejscowości należących do tej parafii; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 6; Podymne 1631, k. 6v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 356v–362; Wiz. Poz. 1695–1696, k. 555v, 572v–573v; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 329v–333; Bąk, Wałcz, s. 395–396; Żmidziński, s. 57–60.

¹⁰³ Wsie Płytnica (lokowana w 1594 r.) oraz Krępsko (powstała ok. 1584 r.), posiadające kaplice ewangelickie zbudowane prawdopodobnie razem z lokacją tych wsi, zostały włączone przed 1628 r. do nowej parafii w Jastrowiu; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 7; Żmidziński, s. 58–60; Bąk, Wałcz, s. 393.

¹⁰⁴ LBP, s. 82.

¹⁰⁵ AAP, CP 404, k. 16v (zapis obok Czarnkowa, kolejność parafii w spisie kontrybucji jest zbieżna z księgą uposażeń z 1510 r.).

¹⁰⁶ RPWP, pzn, 1583, nr 893; Podymne 1631, k. 3v.

¹⁰⁷ Wiz. Poz. 1628–1629, k. 12–12v.

¹⁰⁸ Bąk, Wałcz, s. 406.

¹⁰⁹ Tamże, s. 404.

¹¹⁰ Wiz. Poz. 1628–1629, k. 13v.

¹¹¹ RPWP, pzn, 1583, nr 886; Podymne 1631, k. 3v–4.

parafialnej. Nieco więcej informacji można zebrać w stosunku do południowego skrawka tej ziemi, który należał do diecezji wrocławskiej (zob. s. 97). Jeżeli chodzi o część należącą do diecezji poznańskiej, to z konieczności trzeba się oprzeć na źródłach późniejszych, głównie na wizytacjach, zestawiając je z wcześniejszymi cząstkowymi wiadomościami. Niejednoznaczne informacje dotyczą sąsiadujących ze sobą parafii Święciechowa (Święciechów) i Ogrody. Są one potwierdzone przez spisy kontrybucji z lat 1540 i 1561¹¹². Według Nowackiego parafia Ogrody upadła w XVI w., a jej obszar w 1675 r. włączono do parafii Święciechowa (podstawą miał być dokument z 1675 r.). Ustalenie to zostało podważone przez Jurka przy opisie miejscowości Przybyszewo – w jego opinii włączenie wsi Przybyszewo, Ogrody i Trzebiny (Trzebinia) do parafii Święciechowa nastąpiło wcześniej (cytowany akt erekcyjny nie był datowany). W skład parafii Ogrody w 1510 r. wchodziła wieś Strzyżewice (Strzeżewice). Dopisany inną ręką (wg Nowackiego z połowy XVI w.) fragment księgi uposażeń diecezji poznańskiej dotyczy przynależności Przybyszewa i przynajmniej jeszcze jednej wsi o niepodanej nazwie do parafii Święciechowa¹¹³. Według Jurka położenie miejscowości wskazuje, że Przybyszewo należało przed reformacją do parafii Ogrody, podobnie jak Trzebiny i Strzyżewice. Można przyjąć założenie, że przyłączenie parafii Ogrody i jej terytorium do parafii Święciechowa nastąpiło przed 1639 r., gdy okazało się, że odbudowa parafii katolickiej w Ogrodach jest niemożliwa¹¹⁴. Być może w tym samym okresie wieś Strzyżewice została przeniesiona z parafii Ogrody do parafii Leszno¹¹⁵. Na mapie głównej parafii Święciechowa i Ogrody oznaczono odrębnie, przypisując do parafii Ogrody wsi Przybyszewo, Trzebinę i Strzyżewice. Jako samodzielne jednostki ujęto na mapie także parafie Niechlód i Jezierzycze Kościelne (Jezierzycze), które utraciły prawa parafialne prawdopodobnie w wyniku zmian będących skutkiem reformacji, przy czym większe wątpliwości budzi samodzielność parafii w Jezierzycach Kościelnych¹¹⁶. Zgodnie z ustaleniami SHGPoz, podważającymi tezy Nowackiego, odrębnie potraktowano także parafie Łysiny (Łysina) i Tylewice¹¹⁷. Na podstawie wizytacji z 1619 r. do parafii w Łysinach zaliczone zostały Wygnańczyce, gdzie znajdował się zbor protestancki¹¹⁸. Odmienne okoliczności dotyczą relacji między parafiami Lasocice i Leszno. Obie parafie – wzmiankowane przez spisy kontrybucji z lat 1540 i 1561 – zostały połączone przed reformacją, w 1514 r.¹¹⁹ Jeszcze wcześniej, bo na początku XV w., doszło do połączenia parafii Długie Nowe i Długie Stare, przy czym siedzibą parafii w latach następnym był kościół w Długich Starych¹²⁰.

Brakuje pewnych informacji o przynależności parafialnej w XVI w. wsi Przyczyna Dolna. Została ona ujęta w parafii wschowskiej na podstawie wizytacji z XVIII w.¹²¹ Do źródeł późniejszych sięgnięto także, aby potwierdzić przynależność wsi Długie Nowe do parafii Długie Stare¹²², wsi Buczyna (Buchwald) do parafii Osowa Sień¹²³ oraz wsi Dominice do parafii Włoszakowice¹²⁴. Wizytacja z 1619 r. była

¹¹² AAP, CP 404, k. 40v, 42v; ASK I 3, k. 341, 342.

¹¹³ LBP, s. 136.

¹¹⁴ *Terminus ante quem* na podstawie fragmentu dopiski dotyczącej parafii Święciechowa w poznańskiej księdze uposażeń; tamże, s. 136, 153; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 636v; Now2, s. 437–438; T. Jurek, *Ogrody*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 417; tenże, *Przybyszewo*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 886–887; tenże, *Strzeżewice*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 714–715; tenże, *Święciechowo*, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 126–130; SHGPoz, cz. V, z. 2, s. 355.

¹¹⁵ Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 646v.

¹¹⁶ W księdze uposażeń z 1510 r. Jezierzycze Kościelne pojawiają się dwa razy – w parafii Gołanice oraz jako osobna parafia. Parafię Jezierzycze Kościelne wymienia spis kontrybucji z 1540 r., gdzie jest ona połączona klamrą z Gołanicami. Kolejny spis kontrybucji z 1561 r. zapisał „Golancza Iezierzicze annexa eidem”. Jeszcze w 1673 r. jako filie Gołanic, Niechlód i Jezierzycze Kościelne posiadają odrębne uposażenia, same wsi określane są zaś jako parafialne; AAP, CP 404, k. 41v; ASK I 3, k. 341v; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 643–643v; Now2, s. 439; S. Chmielewski, *Jezierzycze*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 72–73; T. Jurek, *Niechlód*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 250–251; K. Górską-Gołąska, *Piotrowice*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 677–679.

¹¹⁷ J. Nowacki uważał, że inkorporacja parafii Tylewice do parafii Łysiny nastąpiła już w 1444 r. SHGPoz przesuwają ten fakt na początek XVII w., po jego odzyskaniu z rąk protestantów; T. Jurek, *Łysiny*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 69–70.

¹¹⁸ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 165.

¹¹⁹ J. Nowacki uważa, że w Lasocicach nigdy nie było kościoła parafialnego, a jedynie kaplica filialna. Odmiennego zdania jest T. Jurek, który stwierdza, że w XIV w. istniała tam parafia, która utraciła prawa parafialne na rzecz kościoła w Ogrodach; AAP, CP 404, k. 42–42v; ASK I 3, k. 342; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 645v; Now2, s. 437–438; T. Jurek, *Lasocice*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 575–577.

¹²⁰ Now2, s. 440; S. Chmielewski, *Długie Stare*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 357–360.

¹²¹ Wiz. Śrm. 1725–1728, k. 17; Czaykowski, s. 831.

¹²² Now2, s. 440; Czaykowski, s. 828; S. Chmielewski, *Długie Nowe*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 357.

¹²³ Czaykowski, s. 830.

¹²⁴ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 156a; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 602v; Czaykowski, s. 830.

podstawą zaliczenia wsi Hetmanice oraz Nowa Wieś do parafii Lgiń. Pomija ona folwark Zaborówiec (Zaborowo), który według Stanisława Malepszaka został założony w latach 1583–1590 i pojawia się w parafii Lgiń w późniejszych źródłach¹²⁵. Do parafii Lgiń należy zaliczyć także wsie Śmieszkowo i Potrzebowo. Pierwsza z wymienionych została prawdopodobnie wyodrębniona z parafii Lgiń (w 1619 r. tamtejszy kościół był pod zarządem plebana w Lginiu). Za Jurkiem należy odrzucić hipotezę Nowackiego o istnieniu w Śmieszkowie kościoła parafialnego przed reformacją, gdyż sama miejscowość pojawia się u schyłku XVI w., podobnie jak Potrzebowo¹²⁶. Istniejącą rozbieżność źródłową dotyczącą przynależności wsi Miastko rozstrzygnięto na korzyść Brenna¹²⁷. Trudno wyjaśnić, dlaczego w rejestrach poborowych wieś ta była zapisywana w parafii Włoszakowice. Rejestry poborowe wskazują na związek wsi Trzebidza zarówno z parafią w Grobi (1563–1580), jak też w Charbielinie (1581 r.). O jej przypisaniu do Charbielina na mapie zdecydowały kościelne źródła z XVII i XVIII w.¹²⁸

Na zakończenie rozważań dotyczących dekanatu wschowskiego należy poruszyć kwestię parafii w Kaszczorze (Starym Klasztorze). W rejestrach poborowych Kaszczor (Stary Klasztor) jest konsekwentnie umieszczany w parafii Przemęt. Parafia ta została wymieniona (bez opisu) przez księgę uposażeń z 1510 r. oraz spisy kontrybucji z 1540 i 1561 r.¹²⁹ Dokument z 1603 r. erygujący parafię w Kaszczorze (Starym Klasztorze) miał więc – jak pisał Nowacki – charakter odnowienia i powtórnej erekcji po długim czasie jej zaniedbania przez opatów cysterskich, jako patronów i właścicieli miejscowości. Być może właśnie z powodu zaniedbania patronów spisy podatkowe włączały Kaszczor (Stary Klasztor) i miejscowości tej parafii do parafii św. Piotra w Przemęcie (Świętopietrze). Rekonstrukcję okręgu parafialnego parafii Kaszczor (Stary Klasztor) można przeprowadzić jedynie na podstawie wspomnianego dokumentu z 1603 r. – księga uposażeń z 1510 r. w opisie parafii Przemęt (św. Piotra) wymienia tylko Radomierz i Starkowo. W konkluzji należy założyć, że w końcu XVI w. parafia Stary Klasztor (tym samym dekanat Wschowa) sięgała na północy aż do dekanatu Grodzisk, obejmując miejscowości: Ciosaniec, Szreniawa, Łupice (Łupica), Mochy, Wieleń, Wijewo i Osłonin (Osłonino)¹³⁰. Granicę naturalną od strony parafii Przemęt (św. Piotra) stanowił prawdopodobnie kompleks jezior: Górskie, Olejnickie, Radomierskie i Przemęckie oraz lasów je otaczających.

Trzecim obszarem, który wymaga odrębnego omówienia, są okolice Międzyrzecza, najdalej wysuniętej na zachód części diecezji poznańskiej. Podobnie jak w przypadku okolic Wschowy, silne piętno pozostawiły tutaj w strukturze parafialnej ruchy reformacyjne. Dość trudne jest precyzyjne ustalenie statusu wielu kościołów katolickich w drugiej połowie XVI w. Biorąc pod uwagę fakt, że źródła z XVII i XVIII w. oddają już zmieniony, poreformacyjny kształt podziałów parafialnych, ważną rolę w ustaleniu odrębności poszczególnych parafii muszą odgrywać rejestry poborowe. Głównym ośrodkiem, który oddziaływał na całą zachodnią i południową część dekanatu, była parafia w Międzyrzeczu. Na południu ważną rolę odgrywał także klasztor Cystersów w Paradyżu (Gościkowie). W części wschodniej i północnej dekanatu rozciągały się rozległe parafie: Trzciel, Pszczew (Pczew), Rokitno, Skwierzyna i Przytoczna (Przetoczno). Biorąc pod uwagę spisy kontrybucji z lat 1540 i 1561 oraz informacje o przynależności parafialnej z rejestrów poborowych, utrzymana została odrębność wielu jednowioskowych parafii, które w XVI i XVII w. były inkorporowane do Międzyrzecza lub Chociszewa. Należy do nich parafia Rogoziniec, rejestrowana zarówno przez rejestry poznańskie, jak też kościańskie. W większości z nich stanowi odrębną parafię. Jedynie w dwóch rejestrach kościańskich z lat 1563 i 1565 wieś ta została przyporządkowana do parafii w Chociszewie z zaznaczeniem płatności w powiecie poznańskim¹³¹. W wizytacji z 1603 r. kościół ten był ciągle zajęty przez protestantów. Został przywrócony dla katolickiego duszpasterstwa w 1604 r. przez biskupa Wawrzyńca Goślickiego

¹²⁵ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 163v–164; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 615; Czaykowski, s. 180; Now2, s. 444–445; S. Malepszak, *Bukówiec Górny na tle dziejów Krainy Przemęckiej*, Leszno 1995, s. 97; S. Chmielewski, *Hetmanice*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 731; T. Jurek, *Nowa Wieś*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 319–320.

¹²⁶ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 164; Now2, s. 445; S. Malepszak, *Bukówiec Górny*, s. 97; T. Jurek, *Śmieszkowo*, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 7–8.

¹²⁷ LBP, s. 155; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 154; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 599; Czaykowski, s. 828.

¹²⁸ Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 611; Czaykowski, s. 829.

¹²⁹ LBP, s. 154; AAP, CP 404, k. 41v; ASK I 3, k. 341v.

¹³⁰ Taki okręg parafialny potwierdza też wizytacja z 1673 r., przy czym zaznacza, że Wijewo przynależy już do parafii Brenno; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 590–591; Czaykowski, s. 829.

¹³¹ RPWP, ksc, 1563, nr 155; RPWP, ksc, 1565, nr 157.

i przyłączony jako filialny do Międzyrzecza¹³². Do parafii inkorporowanych, zachowujących w świetle rejestrów podatkowych odrębność terytorialną, należały także Goruńsko, Chycina, Kursko, Pieski, Grochowo, Nietoperek i Kęszycza (Kęsica)¹³³. Mimo poważnych wątpliwości na mapie głównej została oznaczona odrębna parafia w Lutolu Suchym (dekanat Międzyrzecz). W 1551 r. została ona przyłączona do Chociszewa, jednak w spisach podatkowych nadal traktowana była odrębnie¹³⁴. Po jej odzyskaniu z rąk protestanckich na początku XVII w. obsługiwana była, podobnie jak Rogoziniec, przez plebanów z Międzyrzecza, a następnie przyłączona do parafii Międzyrzecz w 1645 r.¹³⁵ Utrzymana została także na mapie odrębność jednowioskowej parafii w Chełmsku, zależnej od kościoła w Bledzewie, a następnie w XVII w. afiliowanej do Rokitna¹³⁶ oraz parafie, które upadły ostatecznie na początku XVII w.: Policko i Gorzycko¹³⁷.

Dość złożony jest przypadek wsi i potencjalnej parafii w Lutolu Mokrym (Lutolu Wodnym), o której wspomina Nowacki. Należy dodać, że wymieniają ją regularnie rejestry poborowe powiatu poznańskiego z drugiej połowy XVI w.¹³⁸ Rejestry kościańskie przypisują Lutol Mokry do parafii Zbąszyń. Istnienie kościoła w tej miejscowości zakwestionował Jurek, stwierdzając, że podany przez Nowackiego dokument z 1645 dotyczy Lutola Suchego¹³⁹. Jest to wniosek jak najbardziej uzasadniony, biorąc pod uwagę także fakt, że na początku XVII w. meszne z Lutola Mokrego (Lutolka) płacone było do Zbąszynia¹⁴⁰. Podanie w rejestrach poborowych powiatu poznańskiego parafii w Lutolu Mokrym wynikało z pogranicznego charakteru tej miejscowości – parafia Zbąszyń leżała na terenie powiatu kościańskiego. Nie ma także mocnych przesłanek na odrębność dwóch parafii: św. Wojciecha i Bobowicko, od parafii Międzyrzecz¹⁴¹.

Niejednoznaczna w świetle źródeł jest przynależność parafialna wsi Trzebiszewo k. Skwierzyny, wchodzącej w skład pszczewskiego klucza dóbr biskupich. Być może z tej przyczyny niektóre rejestry poborowe włączają ją do parafii Skwierzyna, inne zaś do parafii Pszczew. Najciekawszy w tym kontekście jest rejestr z 1576 r. Wymienia on Trzebiszewo dwukrotnie – raz w parafii Skwierzyna, drugi raz w parafii Pszczew, zaznaczając jednak wyraźnie, że „Trzebyszewo episcopatus Posnaniensis clavis Pczewensis pertinet ad parochiam Sqwyerzyna”¹⁴². Według wizytacji z 1607 r. w Trzebieszewie znajdował się drewniany kościół pw. Narodzenia NMP (bez obsady plebańskiej i okręgu parafialnego). Przez analogię z kościołem w Murzynowie można założyć jego inkorporację do parafii w Skwierzynie¹⁴³.

b) Parafie i filie

Zgodnie z założeniem poczynionym we wstępie do tej części, na mapach głównej i przeglądowej, dotyczącej struktur kościelnych, obok normalnie funkcjonujących parafii znalazły się ośrodki, które mimo spowodowanego reformacją zaniku duszpasterstwa katolickiego, głównie poprzez brak obsady plebańskiej, były traktowane w drugiej połowie XVI w. jako jednostki administracyjne (parafie filialne). Mowa tutaj także o kościołach filialnych i inkorporowanych, które zachowały odrębność terytorialną

¹³² Wiz. Psz. 1603–1607, k. 32v, 140v; Now2, s. 474.

¹³³ Trudno wyjaśnić pominięcie przez spisy kontrybucji 1540 i 1561 r. parafii Nietoperek; AAP, CP 404, k. 50v–53; ASK I 3, 345–345v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 70–73, 90–90v; Now2, s. 471–472.

¹³⁴ Now2, s. 473; T. Jurek, *Lutol Suchy*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 688–689.

¹³⁵ Wiz. Czur. 1640–1641, k. 31–33.

¹³⁶ Tamże, k. 98; Now2, s. 480.

¹³⁷ Now2, s. 471–472.

¹³⁸ RPWP, pzn, 1576, nr 315; RPWP, pzn, 1580, nr 349; RPWP, pzn, 1583, nr 354.

¹³⁹ Podstawa opinii T. Jurka jakoby w dokumencie z 1645 r. chodziło o Lutol Suchy, a nie Lutol Mokry jest nieznaną; Now2, s. 473; T. Jurek, *Lutol Mokry*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 687–688.

¹⁴⁰ W wizytacji parafii Zbąszyń z 1607 r. jest mowa o mesznym płaconym z półłanka w miejscowości Lutolek; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 132.

¹⁴¹ W wizytacji z 1640 r. pojawia się oratorium w Świętym Wojciechu. Jego opis, m.in. brak uposażenia plebańskiego, różni się od innych kościołów (*ecclesiae*) w Rogozińcu, Lutolu Suchym, Kęszycy i Nietoperku, które mimo filialnego charakteru posiadały odrębność majątkową. Wizytacja z 1603 r. wspomina o kościele w Bobowicku, do którego miał być afiliowany kościół w Policku (oba zajęte przez protestantów), jednak inne źródła – zwłaszcza rejestry poborowe – wskazują na przynależność wsi Bobowicko do parafii Międzyrzecz; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 32v, 140v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 70–76v; Now2, s. 469–471.

¹⁴² RPWP, pzn, 1576, nr 434, 572.

¹⁴³ W aktach XV i XVI w. nie ma żadnych informacji o tej świątyni. Nowacki przypuszcza jego parafialny charakter w XV stuleciu na podstawie charakteru wyposażenia i przywileju odpustowego z 1454 r.; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 145v; Wiz. Psz. 1724–1725, k. 203v; Now2, s. 480.

od parafii macierzystych i są traktowane jako odrębne parafie. Należy do nich parafia w Gaci, która mimo zajęcia przez protestantów w połowie XVI w. jest regularnie notowana przez spisy podatkowe (rejestry poborowe, podymne) oraz spisy kontrybucji. Jedynie w rejestrze z 1580 r. Gać oraz jej miejscowości parafialne (Brzeźno i Łopuchowo) znalazły się w parafii Długa Goślina (Goślina Długa). Podobne okoliczności wystąpiły w przypadku jednowioskowych parafii w Ocieszynie¹⁴⁴ i Lewicach¹⁴⁵. Do parafii inkorporowanych legitymujących się stałym i dobrze poświadczonym okręgiem parafialnym należało także Mutowo (Szamotuły Stare). Najwyraźniej formalny akt połączenia parafii św. Stanisława w Szamotułach z parafią św. Marcina (Mutowo, Szamotuły Stare) z 11 VI 1478 r. nie wszedł do codziennej praktyki, skoro nadal w XVI w. obie parafie traktowane były odrębnie¹⁴⁶. Mimo pewnych wątpliwości na mapie głównej utrzymano odrębność parafii Boguszyn (Boguszyno). Jest ona wymieniona przez spisy kontrybucji z lat 1540 i 1561¹⁴⁷. Podczas wizytacji w 1619 r. nie było pewności odnośnie do jego parafialnego charakteru. W opinii Nowackiego kościół i parafię Boguszyn przyłączono do Radomiczka dopiero w latach 1694–1697¹⁴⁸. Także w przypadku parafii Lipno, Witosław, Drużyn (Drożyn), Trzebaw, Brójce, Mieczewo, Radzewo, Słupia, Kępa Mała oraz Ziemin przyjęto założenie, że ich zanik nastąpił w XVII w. Parafia Lipno, wzmiankowana regularnie przez źródła z drugiej połowie XVI w., została oddana w XVII w. w zarząd plebana sąsiedniej parafii w Mórkwie, a następnie kościół został rozebrany¹⁴⁹. Podobnie było w przypadku parafii Witosław, która po upadku w XVII w. weszła w skład parafii Drzeczkowo¹⁵⁰. Parafia Drużyn została przyłączona w 1632 r. do parafii w Granowie¹⁵¹. Wcześniej upadła parafia we wsi Trzebaw, gdyż wizytacja parafii Łódź (Łodzka) z 1628 r. ujmuje tę miejscowość w swoim okręgu parafialnym i wzmiankuje tylko zniszczony zupełnie, niegdyś istniejący kościół¹⁵². Parafia Brójce (być może ukryta pod nazwą Brodze w spisie z 1561 r.), regularnie wzmiankowana przez rejestry poborowe w XVI w., po odebraniu innowiercom została decyzją patrona (powodowaną nikłym uposażeniem) afiliowana do Babimostu w 1614 r.¹⁵³ Z kolei parafie w Mieczewie po 1614 r. i w Radzewie po 1616 r. zostały włączone do parafii Bnin. Nie jest znana dokładna data upadku jednowioskowej parafii w Słupi. Według Nowackiego już przed 1537 r. została ona inkorporowana do parafii w Witaszycach. Wzmiankowana systematycznie w źródłach XVI-wiecznych, pojawia się w okręgu uposażeniowym parafii Witaszyce w 1610 r.¹⁵⁴ Z przerwami i nieregularnie na przełomie XVI i XVII w. funkcjonowała parafia w Zieminie¹⁵⁵. Na początku XVII w. na skutek wylewu Warty zniszczony został kościół we wsi Kępa Mała. Nie został już odbudowany, a uposażenie włączono do parafii Zaniemyśl (Niezamyśl)¹⁵⁶.

Na mapie głównej utrzymano odrębność parafii Krzan (Krzon), mimo że jeszcze przed reformacją została inkorporowana (1508 r.) do parafii w Starym Białczu (Białcz, Białejezioro)¹⁵⁷. Tak też – w parafii Stary Białcz – wieś ta została odnotowana przez rejestr poborowy w 1563 r.¹⁵⁸ Jednakże spisy kontrybucji (1540, 1561 r.) oraz inne rejestry poborowe wciąż wymieniają parafię Krzan¹⁵⁹. Ważną przesłanką przemawiającą za odrębnością parafii był charakter inkorporacji, który miał zachować prawa parafialne obu

¹⁴⁴ RPWP, pzn, 1580, nr 171–174; Now2, s. 376–377; K. Górka-Gołaska, *Gać*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 449.

¹⁴⁵ RPWP, pzn, 1553, nr 228; RPWP, pzn, 1583, nr 313–314; Now2, s. 461–462; J. Luciński, *Lewice*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 592–594.

¹⁴⁶ LBP, s. 78–79; AAP, CP 404, k. 15v; ASK I 3, k. 330v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 205v; Now2, s. 372.

¹⁴⁷ AAP, CP 404, k. 32; ASK I 3, k. 338.

¹⁴⁸ Odnośnie do kościoła w Boguszynie w wizytacji z 1619 r.: „Est controversia an pertineat ad parochialem ecclesiam in Radomiczko ut nonnulli asserunt, nec non”. Przynależność wsi Boguszyn i Bronikowo, gdzie niegdyś były odrębne parafie oraz kościoła parafialnego w Radomiczku stanowiła przedmiot sporu w drugiej połowie XVII w.; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 141v; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 465; Now2, s. 432.

¹⁴⁹ AAP, CP 404, k. 33; ASK I 3, k. 338; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 138; Now2, s. 431.

¹⁵⁰ W wizytacji tego miejsca w 1672 r. zaznaczono, że znajduje się ono pod opieką plebana z Osiecznej; AAP, CP 404, k. 32; ASK I 3, k. 338; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 134–134v; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 437v; Now2, s. 429.

¹⁵¹ Wiz. Czur. 1640–1641, k. 145; Now2, s. 369.

¹⁵² Wiz. Poz. 1628–1629, k. 59v.

¹⁵³ Zob. przyp. 72; Now2, s. 474.

¹⁵⁴ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 106v; Now2, s. 401–402.

¹⁵⁵ Now2, s. 451–452.

¹⁵⁶ Tamże, s. 359–362.

¹⁵⁷ T. Jurek, *Krzon*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 487.

¹⁵⁸ RPWP, ksc, 1563, nr 4–5.

¹⁵⁹ AAP, CP 404, k. 33; ASK I 3, k. 338; RPWP, ksc, 1565, nr 335; RPWP, ksc, 1583, nr 394.

połączonych kościołów, a także odrębne uposażenie kaplicy w Krzanie, podane w wizytacji z 1610 r.¹⁶⁰ Problematyczna jest odrębność parafii w Rostarzewie (Rzestarzewie), gdyż wszystkie rejestry poborowe umieszczają tę wieś w parafii Wolsztyn. Parafia ta została ujęta w spisie kontrybucji z 1540 r., pominięta zaś w analogicznym spisie z 1561 r.¹⁶¹ Proces z 1513 r. między dziedzicem Rostarzewa a plebanem Wolsztyna wynika z podważania przez tego drugiego parafialnego charakteru owej świątyni i żądań przejęcia jego uposażenia przez parafię Wolsztyn. Sprawę utrudnia dodatkowo przejście kościoła w ręce innowierców w drugiej połowie XVI w. Główną przesłanką przemawiającą za utrzymaniem tej jednowioskowej parafii na mapie są wzmianki potwierdzające jej funkcjonowanie w drugiej połowie XVI w. (np. prezenta dla plebana w 1543 r., potwierdzenie dokumentu erekcyjnego w 1551 r., obsada przez komendariusza od 1595 do 1603 r.) oraz wzmianka z wizytacji 1603 r.: „Nullas habet villas parochiales, sed ipsamet villa est per se, ubi dicta ecclesia est aedificata”¹⁶². Parafia w Pierzchnie została potraktowana jako odrębna mimo inkorporacji do prepozytury kórnickiej. Co prawda w spisie z 1540 r. wymieniono ją w jednej pozycji z Kórnikami, ale wszystkie rejestry poborowe podają ją jako właściwą dla sąsiednich miejscowości. Na początku XVII w. była zaniedbana, sakramentów zaś albo wcale nie udzielano, albo tylko dwa razy do roku. Zarządzał nią pleban z Kórnika¹⁶³. Mimo że inkorporacja do prepozytury w Kórniku miała miejsce w 1431 r., jeszcze na początku XVIII w. parafia w Pierzchnie zachowała ślady odrębności terytorialnej (okręg parafialny)¹⁶⁴. W 1548 r. parafia Bojanice, z powodu małego uposażenia, za zgodą patronów została inkorporowana do parafii Świerczyna. Mimo to jest traktowana przez spisy kontrybucji oraz rejestry poborowe jako odrębna jednostka¹⁶⁵. Podobnie wyglądał przypadek parafii w Gałęzewie. W 1446 r. kapituła poznańska wyraziła zgodę na przyłączenie kościoła parafialnego w Gałęzewie jako filialnego do parafii w Szamarzewie – w 1510 r. pleban z Szamarzewa zarządzał kościołem w Gałęzewie. W 1540 r. biskup uznał ponownie niezależność kościoła w Gałęzewie jako parafialnego¹⁶⁶. Nie ma także w źródłach z XVI w. wyraźnych i trwałych efektów czasowego połączenia parafii Łaszczyn (Łaszczyno) i Sarnowa (Sarnowo)¹⁶⁷. Ciekawa, z punktu widzenia przynależności administracyjnej, jest relacja parafii w Noskowie i Potarzycy. W księdze uposażeń z 1510 r. Nosków (Noskowo) w dekanacie Nowe Miasto pojawia się jako wieś z kaplicą i prebendą w parafii Potarzyca¹⁶⁸. Parafia w Noskowie została erygowana w 1434 r. Nowacki przypuszcza, że powstały trudności ze strony plebana potarzyckiego przy realizacji dokumentu erygującego parafię w Noskowie. Wyrazem tego może być zróżnicowana terminologia używana wobec tego beneficjum (*oraculum, altare, ecclesia parochialis, beneficium perpetuum*). W jego opinii parafia w Noskowie uzyskała pełną samodzielność dopiero w drugiej połowie XVI w.¹⁶⁹

Pominięcie niektórych parafii przez spisy kontrybucji z lat 1540 i 1561 wynikało najczęściej z ich szczególnego położenia formalnoprawnego lub dynamiki zjawisk reformacyjnych. Należy do tej grupy parafia Budzyń, wzmiankowana regularnie przez rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. i późniejsze źródła wizytacyjne¹⁷⁰. Jej pominięcie przez wspomniane wykazy może wynikać z pewnego rodzaju zależności, powodującej niekiedy konflikty z sąsiadującą i macierzystą, według Nowackiego, dla Budzyna parafią w Chodzieży¹⁷¹. Podobnie wygląda sytuacja jednowioskowej parafii w Wyszanowie, występującej systematycznie w rejestrach poborowych, a powiązanej z parafią w Starym Dworze¹⁷². Na mapie

¹⁶⁰ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 78v; Now2, s. 434.

¹⁶¹ AAP, CP 404, k. 44.

¹⁶² Wiz. Psz. 1603–1607, k. 15; P. Dembiński, *Rzestarzewo*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 265.

¹⁶³ AAP, CP 404, k. 8v; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 79v–80; Now2, s. 359; H. Fokciński, *W sprawie odtworzenia średniowiecznej sieci parafialnej w diecezji poznańskiej*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 21, 1973, nr 2, s. 126–127.

¹⁶⁴ Wiz. Poz. 1695–1696, k. 358; Wiz. Poz. 1737–1738, k. 19v–20.

¹⁶⁵ AAP, CP 404, k. 23; ASK I 3, s. 335; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 31; K. Górka-Gołaska, *Bojanice*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 83–84.

¹⁶⁶ W spisie kontrybucji z 1540 r. wymienione pod jedną pozycją, jednak słowo *unitae* jest przekreślone; AAP, CP 404, k. 12v; Now2, s. 364.

¹⁶⁷ Now2, s. 420–422.

¹⁶⁸ W indeksie geograficznym J. Nowacki utożsamia te miejscowości. Jednak wezwanie kościoła w mieście Noskowie (św. Helena) różni się od wezwania kościoła parafialnego we wsi Noskowie (Święta Trójca). Może to być przesłanka, że chodzi o dwie różne miejscowości; tamże, s. 142, 152, 347.

¹⁶⁹ AAP, CP 404, k. 35v; ASK I 3, k. 340v; Now2, s. 402–403.

¹⁷⁰ Wiz. Poz. 1695–1696, k. 598; S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej*, s. 282.

¹⁷¹ Now2, s. 383; K. Górka-Gołaska, *Budzyń*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 137–138.

¹⁷² Wiz. Psz. 1603–1607, k. 24v; Wiz. Psz. 1724–1725, k. 170; Now2, s. 475.

głównej, choć nie bez wątpliwości, zachowano także jednowioskową parafię Brudzewo. O jej odrębności świadczą rejestry poborowe i podymne z 1631 r., mimo przyłączenia w 1563 r. do parafii Kręcko (Kręsko)¹⁷³. Przemawia za tym także jej pominięcie w okręgu parafialnym Kręcka w wizytacji z 1603 r. „Villae parochiales sunt 2 Nova et Vetus Kromsko, utraque villae reverendi domini abbatis”¹⁷⁴. Podobne okoliczności zdecydowały o pozostawieniu na mapie odrębnej parafii w Koźminku. Jest ona ujmowana zarówno przez rejestry poborowe powiatu kościańskiego (z racji położenia geograficznego), jak też powiatu poznańskiego (z racji związków własnościowych z cystersami w Paradyżu). W przypadku rejestrów kościańskich była ona z reguły włączana do parafii w Kręcku, niekiedy bez podania sumy i podstawy podatku, z odesłaniem do powiatu poznańskiego¹⁷⁵. Suma i podstawa podatku pojawia się regularnie w przypadku ujmowania Koźminka jako odrębnej parafii w rejestrach poborowych powiatu poznańskiego¹⁷⁶. Kościół ten nie został objęty wizytacją z 1603 r., gdyż jako niedawno odzyskany z rąk protestantów nie miał jeszcze obsady duszpasterskiej¹⁷⁷. Pominięcie w spisach kontrybucji odnotowywanej w rejestrach poborowych parafii Łagowiec może wynikać z jej zależności, choć niepotwierdzonej w dokumentach, od Bukowca Międzyrzeckiego (Bukowca)¹⁷⁸. Z kolei brak w rejestrze z 1561 r. parafii Świętego Ducha w Obornikach mógł wynikać z jej szczególnego charakteru (kościół szpitalny, druga parafia w Obornikach, na przedmieściu). Jako prepozyturalny parafialny wzmiankowany jest jeszcze w wizytacji z początku XVIII w.¹⁷⁹

Część parafii w wyniku inkorporacji, związanej niekiedy także z upadkiem parafii w trakcie reformacji, utraciła odrębność terytorialną. Morasko (Morawsko) wzmiankowane jest jako siedziba parafii tylko w rejestrze poborowym z 1553 r.¹⁸⁰ Po inkorporacji do parafii w Chojnicy w 1507 r., a następnie zajęciu uposażenia w połowie XVI w., parafia upadła. W spisach kontrybucji z 1540 i 1561 r. została określona jako połączona z Chojnicą, a rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. i późniejsze źródła zaliczają wieś do parafii Chojnica¹⁸¹. Podobnie wyglądała sytuacja parafii Stare Borówko (Borówko), która została połączona z parafią Czempin w 1470 r. (po śmierci plebana Michała). Dekret w tej sprawie wydał biskup poznański w 1460 r.¹⁸² Parafia ta została co prawda wymieniona jeszcze przez spisy kontrybucji z lat 1540 i 1561 (bez sumy podatku), jednak została pominięta w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w., w księdze uposażeń z 1510 r. Borówko należy zaś do parafii Czempin¹⁸³. Także istniejąca na początku XVI w. parafia Przyprostynia (Przeprostynia) została inkorporowana w 1515 r. do parafii w Zbąszyniu. Spisy kontrybucji z 1540 i 1561 r. wskazują na jej związek ze Zbąszyniem, rejestry poborowe odnotowują zaś tę wieś konsekwentnie w parafii Zbąszyń¹⁸⁴. Parafia w Błazejewie (Błozejewie) wzmiankowana była przez spis kontrybucji z 1540 r. wspólnie z prepozyturą w Bninie, do której została inkorporowana w 1513 r. Pomija ją już kolejny spis z 1561 r.¹⁸⁵ Podobny los spotkał parafie w Osiecku i Nowej Wsi, których kościoły zostały włączone do parafii w Sokole Dąbrowej (Falkwald) i zeszyły do rangi filii¹⁸⁶. Boryszyn jako odrębna parafia jest wzmiankowany tylko w jednym rejestrze – z 1553 r.¹⁸⁷ Już w 1540 r. był jednak prawdopodobnie filią Żarzyna i do niego przypisują tę wieś pozostałe rejestry poborowe¹⁸⁸. Parafia w Głuchowie utraciła odrębność terytorialną

¹⁷³ RPWP, ksc, 1563, nr 150; RPWP, ksc, 1583, nr 348; Podymne 1631, k. 46; Now2, s. 458.

¹⁷⁴ Wiz. Psz. 1603–1607, k. 20v.

¹⁷⁵ RPWP, ksc, 1563, nr 151; RPWP, ksc, 1565, nr 149; RPWP, ksc, 1576, nr 48; RPWP, ksc, 1580, nr 325.

¹⁷⁶ RPWP, pzn, 1576, nr 229; RPWP, pzn, 1577, nr 245; RPWP, pzn, 1580, nr 243; RPWP, pzn, 1581, nr 242; RPWP, pzn, 1583, nr 250.

¹⁷⁷ Wiz. Psz. 1603–1607, k. 24v; Now2, s. 458; T. Jurek, *Koźminek*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 432–433.

¹⁷⁸ Now2, s. 473; G. Rutkowska, *Łagowiec*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 4–5.

¹⁷⁹ Wiz. Poz. 1726–1728, k. 140–141v.

¹⁸⁰ RPWP, pzn, 1553, nr 268–269.

¹⁸¹ AAP, CP 404, k. 16v; ASK I 3, k. 330v; Wiz. Czt. 1640–1641, k. 252–252v; Wiz. Poz. 1695–1696, k. 176v; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 118v; Now2, s. 374.

¹⁸² Now2, s. 426; S. Chmielewski, *Borówko*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 94–95.

¹⁸³ LBP, s. 126; AAP, CP 404, k. 30; ASK I 3, k. 338.

¹⁸⁴ Także kościół w Chobie; AAP, CP 404, 44v; ASK I 3, 342v; Now2, s. 456; P. Dembiński, *Przeprostynia*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 853–855.

¹⁸⁵ AAP, CP 404, k. 8; Now2, s. 359.

¹⁸⁶ Wymienione w spisach kontrybucji z 1540 i 1561 r. W 1561 r. obie parafie były zajęte przez protestantów. Wszystkie rejestry poborowe podają je w parafii Sokola Dąbrowa; AAP, CP 404, k. 51v, 52v; ASK I 3, k. 345v–346; Now2, s. 477–478.

¹⁸⁷ RPWP, pzn, 1553, nr 11.

¹⁸⁸ W 1540 r. Żarzyn i Boryszyn były obsługiwane przez tego samego plebana. Boryszyn został pominięty przez spis kontrybucji z 1561 r.; AAP, CP 404, k. 51v; Now2, s. 476; K. Górską-Gołaską, *Boryszyn*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 98.

prawdopodobnie w XV lub pierwszych dekadach XVI w. Jest wzmiankowana (bez opisu) w księdze uposażeń z 1510 r., pominięta jednak przez spisy kontrybucji z lat 1540 i 1561. Nowacki zauważa brak wzmianek o plebanach w Głuchowie po 1427 r. Rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. zaliczają tę wieś do parafii w Pogorzeli¹⁸⁹. Parafia Rybojady została przyłączona do parafii Trzciel, według Nowackiego już w XIV stuleciu, choć pamięć o tej inkorporacji wyraża jeszcze dokument instytucyjny na obie plebanie z 1583 r.¹⁹⁰ Włączenie parafii Dąbcze (Dąbiec) do parafii Rydzyna nastąpiło na początku XV w., parafii Słupia Kapitulna (Słupia) zaś do parafii Czesram przed 1510 r. Samodzielnym ośrodkiem duszpasterskim Słupia Kapitulna stała się ponownie dopiero w połowie XVII w.¹⁹¹ Z kolei inkorporacja parafii Sobiałkowo do Miejskiej Górki (Górka) nastąpiła, według Nowackiego, na przełomie XIV i XV w. Spisy kontrybucji z 1540 i 1561 r. oba ośrodki traktują jako połączone, rejestry poborowe zaś konsekwentnie zapisują Sobiałkowo w parafii Miejska Górka¹⁹². Nie jest znana dokładna data przyłączenia parafii we wsi Dłoń (Dłonia) do parafii Kołaczkowice. Wymieniana przez spis kontrybucji w 1540 r., została pominięta przez analogiczny spis z 1561 r., wszystkie rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. włączają ją zaś do parafii Kołaczkowice¹⁹³.

Różnie w spisach podatkowych jest traktowana wieś Wysoka – w niektórych stanowi odrębną parafię, w innych należy do parafii Kaława¹⁹⁴. Pomijają ją spisy kontrybucji z 1540 i 1561 r. Na mapie głównej została włączona do okręgu parafialnego Kaławy, do którego należała ze swoim kościołem filialnym w 1603 r.¹⁹⁵ Do parafii, które utraciły prawa parafialne w czasie reformacji i nie są wzmiankowane lub są odnotowywane jedynie fragmentarycznie przez źródła spisowe drugiej połowy XVI w., należały także Mieściska (Mieścisko, par. Ceradz Stary)¹⁹⁶, Górka (wieś opustoszała w XVI w., w par. Trzebaw)¹⁹⁷ oraz Dąbrowa (wieś opustoszała w par. Dębno)¹⁹⁸. Z kolei powołany do istnienia w drugiej połowie XVI w. kościół w Radlinie, wzmiankowany przez wizytację z 1610 r., nie może być uznany za parafialny, gdyż nie było przy nim beneficjum duszpasterskiego i zarządzał nim pleban z Wilkowyi. Miejscowość ta nie została wymieniona w okręgu parafialnym Wilkowyi, a przy parafii w Mieszkowie jest adnotacja, że „olim pertinebat etiam Radlinum, sed postea per compositionem separatum”. Najwyraźniej na początku XVII w. parafia w Radlinie była w fazie organizacji¹⁹⁹.

Na mapie głównej symbol parafii oznacza jej główną siedzibę także w sytuacjach, gdy była ona zajęta przez protestantów. Dotyczy to np. parafii w Skokach, gdzie na skutek zajęcia kościoła przez ewangelików nastąpiło czasowe przeniesienie siedziby parafii katolickiej do Potrzebanowa²⁰⁰. Podobnie było w przypadku parafii Gnin (Gnino), gdzie czasowo funkcję kościoła parafialnego przejął kościół filialny w Jabłonnie (Jabłona Stara)²⁰¹. W niektórych przypadkach mogła występować różnica między nazwą parafii a jej siedzibą lub nazwy te mogły występować zamiennie (Paradyż – Jordanowo; Oborniki: Świętego Ducha – Stara Wieś). W Żerkowie z kolei występowały dwie parafie – miejska św. Mikołaja oraz przedmiejska św. Stanisława²⁰². Szczególnie ciekawym przypadkiem są relacje między kościołami w parafii Grobia-Bucz (Bocz). Sytuację dodatkowo komplikowała w tym wypadku reformacja – w wizytacji na początku XVII w. kościoły w Buczu i Grobi są odnotowane jako opuszczone²⁰³. Restytucja

¹⁸⁹ LBP, s. 151; Now2, k. 404–405.

¹⁹⁰ Now2, s. 472.

¹⁹¹ Informacje o parafii Słupia zawarte w rejestrach poborowych pow. kościańskiego z lat 1563–1580 dotyczą Słupi (Biskupiej) k. Słupia, a nie Słupi Kapitulnej (k. Czesramia). Ze względu na swoje pograniczne położenie parafia Słupia (Biskupia) była rejestrowana zarówno przez rejestry poznańskie, jak i kościańskie; LBP, s. 118; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 222v–223v; Now2, s. 420; I. Skierska, *Słupia*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 556–557.

¹⁹² AAP, CP 404, k. 27v; ASK I 3, k. 335; Now2, s. 421; K. Górską-Gołąska, I. Skierska, *Sobiałkowo*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 570–573.

¹⁹³ AAP, CP 404, k. 27v; Now2, s. 418; K. Górską-Gołąska, *Dłoń*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 354–355.

¹⁹⁴ Niekiedy nawet w tym samym rejestrze występowała jako miejscowość w parafii Kaława lub jako samodzielna parafia; RPWP, pzn, 1553, nr 106, 554; RPWP, pzn, 1576, nr 204, 653; RPWP, pzn, 1577, nr 221, 696.

¹⁹⁵ Wiz. Psz. 1603–1607, k. 25v.

¹⁹⁶ Now2, s. 460; J. Luciński, *Mieściska*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 118–120.

¹⁹⁷ AAP, CP 404, k. 22; K. Górską-Gołąska, *Górka*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 625–626.

¹⁹⁸ AAP, CP 404, k. 34v; ASK I 3, k. 340v; Now2, s. 399–400.

¹⁹⁹ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 103, 110v; Now2, s. 578.

²⁰⁰ Wiz. Poz. 1628–1629, k. 38v; Now2, s. 577.

²⁰¹ Wiz. Psz. 1603–1607, k. 46.

²⁰² Wiz. Poz. 1610–1619, k. 99–101; Now2, s. 401.

²⁰³ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 144v.

parafii Grobia, już przy nowej siedzibie w Buczu (miejsowość Grobia zanikła), nastąpiła w 1641 r.²⁰⁴ Z kolei parafię w Charbielinie przeniesiono po 1650 r. do kościoła św. Jakuba w Dłużynie²⁰⁵. Problematyczne było określenie głównej siedziby parafii Wolsztyna – Komorowa. Źródłem kontrowersji było powołanie kościoła w mieście Wolsztynie na terenie parafii Komorowo. Decyzją biskupa z 1461 r. msze święte niedzielne miały być odprawiane w obu kościołach, poranna w macierzystym Komorowie, suma zaś w filialnym Wolsztynie²⁰⁶. Trzeba podkreślić, że pojęcia „macierzystość” (*matrix*) oraz „filialność” (*filialis*) należy odnosić do praw parafialnych bardzo ostrożnie, gdyż nie można wprost utożsamiać kościoła macierzystego (*matrix*) z parafialnym (*parochialis*) oraz kościoła filialnego (*filialis*) z nieparafialnym (*non parochialis, filialis*). Należy wyróżnić:

- 1) filialność świątyni powodowaną jej późniejszym czasem powstania w stosunku do kościoła macierzystego (kościół filialny to kościół młodszy w stosunku do macierzystego) – kryterium genetyczne,
- 2) filialność świątyni wynikająca z podległości oraz zależności duszpasterskiej – kryterium hierarchiczne.

Świątynia w Wolsztynie jest doskonałym przykładem kościoła filialnego (w pierwszym rozumieniu), który uzyskał stopniowo prawa parafialne, powodując jednocześnie przekształcenie kościoła macierzystego w Komorowie w kościół filialny (w drugim rozumieniu). Trudno uchwycić precyzyjnie moment przejścia praw parafialnych na kościół w Wolsztynie, gdyż był to proces. Większe znaczenie kościoła w Wolsztynie już w 1540 r. wydaje się określać wyrok w procesie Błażeja plebana w Wolsztynie i Komorowie, mówiący o tym, że we wszystkie święta poza niedzielami właśnie w Wolsztynie, gdzie było większe zgromadzenie wiernych, miały odbywać się uroczyste msze śpiewane. Wyjątkiem było święto patronalne, kiedy msza śpiewana miała miejsce w Komorowie²⁰⁷.

Tabela 9. Obszar dekanatów i liczba parafii łacińskich w wielkopolskiej części diecezji poznańskiej w końcu XVI w.

Archidiakonat	Dekanat	Obszar (km ²)	Liczba parafii
Poznań	Oborniki	4633	52
	Poznań	1279	38
	Pyzdry	601	25
	Stęszew	617	15
	Wąlcz (Zanotecki)	2333	4
		9463	134
Pszczew	Grodzisk	1662	33
	Międzyrzecz	1579	33
	Wronki	1971	25
		5212	91
Śrem	Kościan	1107	39
	Nowe Miasto	1789	49
	Śrem	1796	36
	Wschowa	693	22
		5385	146
Razem		20 060	371

²⁰⁴ Now2, s. 435; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 454v („ecclesia in Grobia seu Bucz”). Na temat lokalizacji miejscowości Grobia zob. A. Borek, M. Słomski, *Lokalizacja miejscowości*, w tym tomie.

²⁰⁵ Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 608; Now2, s. 444.

²⁰⁶ A. Weiss, *Parafia Komorowo-Wolsztyn w Polsce przedrozbiorowej*, Lublin 1979, s. 38–39; J. Luciński, *Komorowo*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 277–281.

²⁰⁷ Wiz. Psz. 1724–1725, k. 107; J. Luciński, *Komorowo*, s. 277–281.

c) Okręgi parafialne

W wielu sytuacjach budzi wątpliwość przynależność parafialna pojedynczych wsi czy mniejszych osad (folwarków, osad młyńskich etc.). W ich rozstrzygnięciu należy brać pod uwagę także decyzje władz kościelnych lub patronów w indywidualnych przypadkach. Problematyczna w świetle źródeł pozostaje przynależność Buszewa. W 1411 r. biskup poznański przeniósł tę miejscowość z parafii Otorowo do parafii Psarskie²⁰⁸. Część rejestrów poborowych oraz podymne z 1631 r. ciągle jednak przypisują tę miejscowość do parafii Otorowo²⁰⁹. Inne rejestry z drugiej połowy XVI w. oraz wizytacja z 1603 r. odnotowuje Buszewo w parafii Psarskie²¹⁰. Źródła podatkowe drugiej połowy XVI w., z wyjątkiem najwcześniejszego rejestru podatkowego z 1553 r., umieszczają wieś Konin (Konino) w parafii Lwówek. W 1557 r. biskup poznański przeniósł czasowo tę miejscowość do parafii Lwówek, gdyż parafia Pniewy została zajęta przez protestantów. Konin znalazł się prawdopodobnie ponownie w parafii Pniewy pod koniec XVI w., wraz z jej powrotem do kultu katolickiego. W latach 1585 i 1590 zostało instytuowanych dwóch plebanów w Pniewach, a wizytacja tej parafii z 1603 r. wymienia Konin w okręgu parafialnym, choć z zaznaczeniem „Konin sub Lwowko”²¹¹. Zbliżona sytuacja miała miejsce w przypadku wsi Kawczyn (Kawczyno). Po zajęciu parafii Oborzyska w 1562 r. przez protestantów biskup poznański na prośbę Łukasza Rydzińskiego, dziedzica Kawczyna, przyłączył tę wieś do parafii Bonikowo²¹². Na mapie głównej pozostawiono Kawczyn w parafii Oborzyska, trudno bowiem ocenić, czy decyzja z 1562 r. została zrealizowana, skoro wszystkie rejestry podatkowe nadal notują tę wieś w parafii Oborzyska, podobnie jak źródła kościelne z XVII i XVIII w.²¹³ Nie ma także potwierdzenia wykonania decyzji biskupa poznańskiego, który na prośbę właścicieli Powodowa w 1560 r. czasowo przeniósł tę wieś z parafii Niałek Wielki do parafii Siedlec. Rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w., a także najwcześniejsza zachowana wizytacja z 1603 r. odnotowują tę miejscowość w parafii Niałek Wielki²¹⁴. Z kolei umieszczenie wsi Strychy (Strych) w parafii Międzychód wynika z nowej ordynacji dla tego kościoła z 1591 r., w której znalazła się decyzja o przeniesieniu wsi Strychy z parafii Przytoczna (Przetoczno)²¹⁵.

Decyzje władz kościelnych powinny być także brane pod uwagę przy analizie przynależności parafialnej wsi Wyszynki (Wyszyny) oraz Prosna na pograniczu parafii Ryczywół i Chodzież (dekanat Oborniki). W 1510 r. obie wsie należały do parafii Chodzież, przy czym Wyszynki połowę dziesięcin płaciły do Ryczywołu²¹⁶. W latach 1559–1561 biskup Andrzej Czarnkowski przeniósł te dwie miejscowości z zajętej przez innowierców parafii Chodzież do Ryczywołu, aż do czasu powrotu parafii Chodzież w ręce katolików²¹⁷. Fakt ten nie znalazł odbicia w rejestrach poborowych. Prosna pojawia się w nich jako należąca do parafii Chodzież²¹⁸, natomiast Wyszynki na zmianę – raz w parafii Chodzież, innym razem w parafii Ryczywół. Istotne jest, że pojawianie się Wyszynek w parafii Ryczywół w rejestrach poborowych dotyczy także okresu sprzed decyzji biskupa poznańskiego, a w dwóch przypadkach poborca, zapisując Wyszynki wśród miejscowości parafii Ryczywół, wyraźnie zaznaczył, że wieś ta należy do parafii Chodzież²¹⁹. Dekret biskupa poznańskiego nie został prawdopodobnie zrealizowany, a w 1586 r. pojawił się w parafii chodzieskiej katolicki duchowny (komendariusz). Wizytacje z XVII

²⁰⁸ Now2, s. 463; K. Górską-Gołąska, *Buszewo*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 154–155.

²⁰⁹ RPWP, pzn, 1580, nr 427; RPWP, pzn, 1581, nr 425; RPWP, pzn, 1583, nr 431; Podymne 1631, k. 15.

²¹⁰ W parafii Psarskie wymienia Buszewo wizytacja z 1641 r., zaznaczając jednak, że dziesięcinę płaci do Otorowa. Być może z tego powodu Buszewo zostało zaliczone do parafii Otorowo w *Rejestrze diecezjów*; RPWP, pzn, 1553, nr 340; RPWP, pzn, 1576, nr 409; RPWP, pzn, 1577, nr 443; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 40v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 292v; Czaykowski, s. 773.

²¹¹ Wiz. Psz. 1603–1607, k. 42v; Wiz. Psz. 1724–1725, k. 236–236v; Czaykowski, s. 774; Now2, s. 462, 555; K. Górską-Gołąska, *Konin*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 301–303.

²¹² K. Górską-Gołąska, *Kawczyn*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 149.

²¹³ Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 519v; Czaykowski, s. 739.

²¹⁴ RPWP, ksc, 1563, nr 399; RPWP, ksc, 1583, nr 465; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 18.

²¹⁵ Wiz. Psz. 1603–1607, k. 33v; Wiz. Psz. 1724–1725, k. 217; Czaykowski, s. 773; Now2, s. 467–468.

²¹⁶ LBP, s. 83–84.

²¹⁷ Now2, s. 382; K. Górską-Gołąska, *Prosna*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 818–819.

²¹⁸ RPWP, pzn, 1576, nr 91; RPWP, pzn, 1583, nr 96.

²¹⁹ RPWP, pzn, 1553, nr 369 (Ryczywół); RPWP, pzn, 1563, nr 458 (Ryczywół); RPWP, pzn, 1576, nr 455 („Wysyny ad parochiam Chodziesz pertinet”); RPWP, pzn, 1576, nr 95 (Chodzież); RPWP, pzn, 1577, nr 499 („Wissiny ad parochiam Chodziesz”); RPWP, pzn, 1580, nr 515 (Ryczywół); RPWP, pzn, 1580, nr 106 (Chodzież); RPWP, pzn, 1581 nr 512 (Ryczywół); RPWP, pzn, 1583, nr 512 (Ryczywół).

i XVIII w. potwierdzają przynależność Proсны do parafii w Chodzieży oraz podział wsi Wyszynki między parafie Chodzież i Ryczywół (meszne w 1641 r. płacone były na zmianę do obu parafii)²²⁰. Podział uposażenia z jednej miejscowości między dwie parafie był zjawiskiem stosunkowo częstym, ale nie oznaczał zawsze administracyjnego podziału miejscowości między dwa okręgi parafialne. Do osad podzielonych między dwie parafie należało Małachowo (Malechowo), wymieniane zarówno przy parafii Kunowo, jak i Dolsk. W rejestrach poborowych pojawia się wyłącznie przy parafii Dolsk. Wizytacja parafii Dolsk z 1610 r. zaznacza, że dziesięciny z folwarku płacone były do Kunowa, natomiast meszne z łanów kmiecych do parafii w Dolsku²²¹. Podobnie sprawę przedstawiają wizytacje parafii Kunowo i Dolsk z lat 1672–1685: „Małachowo. Habetur praedium curiae et spectat ad ecclesiam parochialem in Kunowo. Post agros vero cmetonales solvuntur missalia venerabili parochi in Dolsko”²²². Spór o uposażenie z Małachowa plebani Dolska i Kunowa toczyli już w XV w.²²³ Trwały był także podział Grąbkowa między parafie Jutrosin – folwark i Golejewko (Czesram) – wieś, przy czym rejestry poborowe przypisywały konsekwentnie tę miejscowość do parafii Golejewko (Czesram)²²⁴. Także wieś Strzyżewo (Strzeżewo) leżała na pograniczu parafii Lutynia – dwór i zagrodnicy oraz Dobrzyca – *ipsa villa*²²⁵. O podziale między dwie parafie miejscowości Boszkowo i Węgrzynowo oraz potencjalnie Raszkowa wspomniano w innych miejscach²²⁶.

Dość zawile relacje na przełomie XVI i XVII w. łączyły parafie w Przemęcie – św. Piotra (Świętopietrze) i św. Andrzeja. Obie są wzmiankowane przez księgę uposażeń diecezji poznańskiej z 1510 r. oraz księgę kontrybucji z 1540 i 1561 r.²²⁷ Kluczowa jest w tym przypadku wizytacja z 1619 r., podająca, że poza miastem był niegdyś kościół pw. św. Piotra, lecz zniszczony ze starości został kilka lat temu zniesiony, a jego miejsce sprofanowane. Jednocześnie jego uposażenie oraz obowiązki zostały, za zgodą opatów przemęckich, przejęte przez parafię św. Andrzeja. Wśród miejscowości świadczących niegdyś na rzecz kościoła św. Piotra miały być: Błotnica, Górsko, Radomierz, Starkowo i Boszkowo. Za wyjątkiem Górska są to miejscowości wymienione w parafii Przemęt (Świętopietrze) w rejestrach poborowych z lat 1563 i 1565²²⁸. Położenie geograficzne Górska przemawia za zaliczeniem go także do parafii Przemęt (Świętopietrze), czyli zgodnie z wizytacją, a nie rejestrami poborowymi. Trudniej zrekonstruować okręgi parafialne sąsiadujących ze sobą parafii w Wysocku Wielkim i Ostrowie Wielkopolskim (Ostrowie). Parafia w Wysocku Wielkim, obsługiwana przez pewien czas przez dwóch plebanów, miała starszą, prawdopodobnie XII-wieczną metrykę. Wyodrębniona z niej parafia w Ostrowie Wielkopolskim (Ostrowie) funkcjonowała niekiedy pod nazwą Ostrów Krępe. Nowacki, opierając się głównie na księdze uposażeń z 1510 r. oraz rejestrach poborowych, podaje bardzo rozległy, składający się z 19 miejscowości okręg parafii Wysocko Wielkie. Do parafii Ostrów Wielkopolski zalicza tylko samo miasto parafialne²²⁹. Inaczej wygląda to w świetle źródeł kościelnych. Protokoły wizytacji parafii w Ostrowie Wielkopolskim przeprowadzonych w latach 1672 i 1683 stwierdzają, że na podstawie dokumentu erekcyjnego od początku należały do niej wsie: Zacharzew (Zacharzewo), Krępa (Krępe), Zębców (Ząbczewo) oraz Stare Kamienice (Kamienice)²³⁰. Trudno wyjaśnić, dlaczego dwie z tych miejscowości – Zacharzew i Zębców – zostały uwzględnione w opisie parafii Wysocko Wielkie w księdze uposażeń z 1510 r.²³¹

Źródłem problemów powodujących trudności interpretacyjne w określeniu przynależności parafialnej miejscowości jest często brak pełnych informacji źródłowych lub ich niedokładność. Wiąże się

²²⁰ Wiz. Poz. 1628–1629, k. 3v; Podymne 1631, k. 5, 17v; Wiz. Czr. 1640–1641, k. 375; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 161; Wiz. Poz. 1737–1738, k. 87v.

²²¹ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 63v.

²²² Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 98, 105.

²²³ T. Jurek, *Malechowo*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 73–77.

²²⁴ Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 217v, 230v; LBP, s. 116, 118.

²²⁵ W 1539 r. dziesięcina ze Strzyżewa została zasądzona plebanowi w Lutyni. Zgodnie z tenorem wizytacji z lat 1672–1683 meszne raz na 3 lata miało być płacone do parafii w Lutyni; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 105v; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 309, 311v, 691v.

²²⁶ Zob. s. 96, 115, 116.

²²⁷ Spis kontrybucji z 1561 r. wymienia dwa kościoły w Przemęcie – św. Andrzeja oraz „Sancti Spiritus ante Przemeth”. Jest to zapewne pomyłka (ewentualnie drugie wezwanie) i chodzi o kościół św. Piotra. Nie jest znany żaden kościół pw. Świętego Ducha w tym mieście.

²²⁸ RPWP, ksc, 1563, nr 457–461; RPWP, ksc, 1565, nr 455–459.

²²⁹ AAP, CP 404, k. 39; ASK I 3, k. 340v; Now2, s. 409.

²³⁰ Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 707, 714–714v.

²³¹ LBP, s. 116, 152.

to niekiedy ze sposobem zapisu niewielkich osad młyńskich albo kuźniczych, które były rejestrowane jako obiekty gospodarcze przy większych ośrodkach. Drugim elementem powodującym istotne zamieszanie jest zapisywanie miejscowości w rejestrach poborowych według klucza własnościowego, a nie parafialnego, który jest podstawowym porządkiem spisowym. W świetle rejestrów poborowych drugiej połowy XVI w. niejasny pozostaje zasięg parafii Rożnowo i Rogoźno. Zawsze były ono zapisywane obok siebie, przy czym w rejestrze z 1553 r. występuje jednowioskowa parafia Rożnowo, po niej zaś parafia Rogoźno, z wieloma przynależącymi do niej miejscowościami²³². W późniejszych rejestrach kolejność ta została odwrócona i pojawia się jednowioskowa parafia Rogoźno, a po niej następuje parafia Rożnowo z tymi samymi miejscowościami, które zostały wymienione w parafii Rogoźno w 1553 r.²³³ Sposób zapisu w rejestrach z lat 1563–1583 nie oznacza zmiany przynależności parafialnej tych miejscowości. Wskazują na to zarówno protokoły wizytacji z XVII w., jak też rejestry poborowe powiatu gnieźnieńskiego, do którego należały wsie: Marlewo i Żerniki²³⁴. Nieco problematyczna jest też przynależność do Rogoźna dwóch miejscowości: Rudnice i Runowo (Rumnowo). Były one rejestrowane zarówno przez spisy podatkowe powiatu poznańskiego (par. Rogoźno), jak też kcyńskiego (par. Potulice)²³⁵. Przypisanie tych pogranicznych miejscowości do parafii Potulice w rejestrach poborowych powiatu kcyńskiego wynikało z faktu, że rejestry te wcale nie ujmowały parafii Rogoźno, leżącej już w powiecie poznańskim, zaliczając te miejscowości do najbliższej sąsiadującej i najbardziej wysuniętej na zachód parafii swojego powiatu. Decydujący w tej sytuacji stał się zapis w wizytacji parafii Potulice z 1628 r., stwierdzający, że oprócz miejscowości parafialnej należą do niej tylko dwie wsi: Nowe Brzeźno (Brzeźna) i Żelice²³⁶, co potwierdzają późniejsze wizytacje parafii Potulice i Rogoźno²³⁷. Zapewne podobna okoliczność zadecydowała o zaliczaniu w rejestrach poborowych powiatu poznańskiego miejscowości Brzekiniec do parafii w Rogoźnie. Ponadto wieś ta wchodziła w skład starostwa rogozińskiego. Należała ona jednak do sąsiadującej parafii w Potulicach, położonej w powiecie kcyńskim i pomijanej przez rejestry poznańskie²³⁸.

Słabo poświadczony jest w drugiej połowie XVI w. okręg parafii Łęgowo, inkorporowanej w 1596 r. do konwentu wągrowieckiego²³⁹. Uposażenie parafii, które pobierał klasztor, podane w wizytacji z 1628 r., pochodziło z samego Łęgowa oraz wsi Sienno i Czekanowo (o kwestii przynależności wsi Bobrowniki była mowa wcześniej)²⁴⁰. Czekanowo należy jednak zaliczyć do parafii w Lechlinie (Lechninie), gdyż tam płacona była połowa mesznego²⁴¹. Tak też przypisuje tę miejscowość księga uposażeń z 1510 r. oraz wszystkie rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. i późniejsze wizytacje²⁴². Na mapie głównej wieś Roszkowo (Raszkowo) została zaliczona do parafii w Lechlinie. W pierwszej połowie XVIII w. należała do parafii Skoki, przy czym nie można wykluczyć także jej wcześniejszego podziału między parafie Lechlin i Skoki²⁴³. Nieco problematyczny, ze względu na rozbieżność informacji źródłowych, jest zasięg parafii Grobia na granicy z parafiami Wilkowo Polskie i Przemęt (Świętopietrze). Informacje

²³² RPWP, pzn, 1553, nr 375–390.

²³³ RPWP, pzn, 1563, nr 465–490; RPWP, pzn, 1577, nr 500–527 (Międzyzylesie w parafii Rogoźno); RPWP, pzn, 1583, nr 517–546.

²³⁴ RPWK, gzn, 1564, nr 309–311; RPWK, gzn, 1588, nr 324–325; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 43.

²³⁵ RPWP, pzn, 1563, nr 487–489; RPWP, pzn, 1583, nr 543–545; RPWK, kcn, 1564, nr 181–182; RPWK, kcn, 1583, nr 176–177.

²³⁶ Wiz. Poz. 1628–1629, k. 41.

²³⁷ Wiz. Poz. 1726–1728, k. 377v, 389; Wiz. Poz. 1737–1738, k. 256–257, 265.

²³⁸ LBP, s. 89; Wiz. Poz. 1737–1738, k. 265; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 377v.

²³⁹ Trudno określić podstawę źródłową twierdzenia J. Nowackiego jakoby do parafii w 1510 r. należały: Łęgowo, Sienno, Bobrowniki i część Czekanowa. Uposażenie parafii nie zostało podane w księdze uposażeń z 1510 r.; LBP, s. 89; Now2, s. 380.

²⁴⁰ Zob. przyp. 35.

²⁴¹ Wiz. Poz. 1628–1629, k. 40.

²⁴² LBP, s. 37; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 395v; Wiz. Poz. 1737–1738, k. 272.

²⁴³ Wieś Roszkowo płaciła meszne do parafii w Lechlinie w 1628 r. Wizytacja z 1727 r. wspomina o podziale uposażenia z tej miejscowości między parafię Skoki i Lechlin, przy czym meszne i sama miejscowość należała do parafii Skoki, co potwierdza także wizytacja parafii Lechlin 1778 r., zaznaczając: „Villam Roszkowo anteriores visitationes inter villas parochiales ecclesiae Lechlinensis specificant, ultima vero Kaczkoviana eam in controverso cum parochia Skocense extitisse asserit, ad praesens est sub regimine parochi Skocensis, quo titulo et a quo tempore ex documentis ecclesiae Lechlinensis non constat”. Przy opisie okręgu parafialnego Skoki jest natomiast adnotacja: „Villa Raszkowo ad vigore erectionis ad hanc ecclesiam iure parochiali spectans”; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 39v; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 395v, 401; Wiz. Poz. 1777–1784, k. 367v, 372v.

na ten temat w księdze uposażeń z 1510 r. są niekompletne²⁴⁴. Rejestry poborowe wskazują na przynależność wsi Boszkowo do parafii Przemęt (Świętopietrze), Barchlina (Barklina) zaś do parafii Wilkowo Wielkie. Stoi to w pewnej sprzeczności z informacją podaną przez Nowackiego, że zgodnie z treścią dokumentu Andrzeja Bnińskiego z 1440 r. Boszkowo i Barchlin należały do parafii Grobia (w XVII w. Bucz)²⁴⁵. Wizytacja parafii Przemęt z 1619 r. wymienia Boszkowo wśród miejscowości, które niegdyś płaciły meszne do kościoła św. Piotra w Przemęcie²⁴⁶. Pewne wyjaśnienie przynosi fragment wizytacji parafii Przemęt z lat 1672–1684: „Boszkowo. Habetur praedium et pertinet ad sanctam Barbaram in Grobia, villa pertinet ad parochiam Premetensem”²⁴⁷. Na tej podstawie można przyjąć przynależność tej osady do dwóch parafii (Przemęt [Świętopietrze] i Grobia). Trudniej natomiast wyjaśnić, dlaczego w rejestrach poborowych przypisywano Barchlin do parafii Wilkowo Wielkie. W świetle zarówno wspomnianego dokumentu, jak też późniejszych źródeł kościelnych bardziej prawdopodobna jest przynależność do parafii w Grobi²⁴⁸.

Już od połowy XV w. wątpliwości budziła przynależność parafialna wsi Sworzycy. Pretensje do niej zgłaszali zarówno plebani Bukowca (Bukowca Małego), jak i Grodziska Wielkopolskiego (Grodziska). Rejestry poborowe konsekwentnie zapisują Sworzycy w parafii Grodzisk Wielkopolski, jednak wizytacja z 1603 r. oraz późniejsze źródła kościelne zaliczają ją do parafii w Bukowcu²⁴⁹. Taką też przynależność, mimo wątpliwości dotyczących czasu przejścia Sworzyc pod jurysdykcję Bukowca, prezentuje mapa główna. Za taką przynależnością parafialną może przemawiać też położenie geograficzne Sworzyc, blisko Kąkolewa (drugiej miejscowości parafialnej Bukowca) i w znacznym oddaleniu od miejscowości parafii Grodzisk Wielkopolski. Problematyczna jest także przynależność parafialna wsi Szczepowice. Wykazuje ona od XV w. wyraźne związki z Konojadem, jednak w rejestrach poborowych była zaliczana do parafii Modrze. Ważną przesłanką za włączeniem tej miejscowości do parafii Konojad jest dokument odnawiający erekcję kościoła w Konojadzie z 1601 r., który wymienia Szczepowice w tej parafii²⁵⁰. W świetle dostępnych informacji trudno wyjaśnić zmianę przynależności parafialnej wsi Wróżewy w rejestrach poborowych – spisy z lat 1576 i 1577 wymieniają tę miejscowość w parafii Lutogniew, kolejne – w parafii Benice. Źródła kościelne z XVII i XVIII w. oraz położenie geograficzne między Bożacinem i Lutogniewem, w jego bezpośrednim sąsiedztwie i po tej samej stronie rzeki, wskazują na przynależność do parafii Lutogniew²⁵¹.

Parafia Rogoźno pojawia się często w drugiej połowie XVI w. jako właściwa dla osady młyńskiej Jaracz. Należy jednak wziąć pod uwagę przynależność tej osady do parafii Parkowo, co jest poświadczane przez księgę uposażeń z 1510 r., rejestry poborowe z 1508 i 1553 r. oraz późniejsze wizytacje²⁵². Sytuację komplikuje sam charakter osady, która notowana była w spisach jako młyn przy wsi Parkowo lub przy wsi Wełna, której przynależność do parafii Rogoźno także nie jest jednoznaczna²⁵³. Być może z tego powodu nie została uwzględniona w wizytacji parafii Parkowo z 1628 r., stwierdzającej, że nie ma w niej innych wsi oprócz parafialnej²⁵⁴. Charakter miejscowości wpłynął też prawdopodobnie na różną rejestrację osad młyńskich Sapolny Młyn i Bobrówka. Sapolny Młyn w rejestrach poborowych XVI w.

²⁴⁴ LBP, s. 127–128.

²⁴⁵ Por. krytyka wzmianki w wizytacji przez J. Nowackiego i K. Górską-Gołaską; Now2, s. 435; K. Górską-Gołaską, *Grobia*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 673–674.

²⁴⁶ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 147.

²⁴⁷ Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 448v.

²⁴⁸ Tamże, k. 458; Wiz. Śrm. 1725–1728, k. 516; Czaykowski, s. 805.

²⁴⁹ Wiz. Psz. 1603–1607, k. 46; Wiz. Psz. 1724–1725, k. 51v; Czaykowski, s. 722; G. Rutkowska, *Sworzycy*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 755–756.

²⁵⁰ Wieś ta pojawia się także w okręgu uposażeniowym parafii Konojad w 1641 i 1724 r.; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 149; Wiz. Psz. 1724–1725, k. 21–22; J. Luciński, *Konojad*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 306–310; G. Rutkowska, *Szczepowice*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 816–818.

²⁵¹ Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 739–739v; Czaykowski, s. 747.

²⁵² RPWP, pzn, 1553, nr 336; ASK I 3, k. 15; LBP, s. 89; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 413v.

²⁵³ Trudności sprawia jednoznaczne określenie przynależności parafialnej wsi Wełna. W 1510 r. należała ona do parafii Rogoźno, jednak dziesięciny z dwóch folwarków płacone były do Parkowa. W 1628 r. prawo patronatu do parafii w Parkowie dzierżyli dziedzice Wełny. W 1727 r. dziesięcina z folwarku Wełna trafiała do Rogoźna, a ćwiertnia (metreta) mąki z młyna przy wsi Wełna do plebana w Parkowie. Wizytacja parafii Rogoźno z 1778 r. notuje: „Villa autem Wełna qualiter ad parochiam Parkoviensem applicata”, a jej przynależność nie była *ex iure* tylko *ex usu*; ASK I 6, k. 135v; LBP, s. 89; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 42v; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 388v, 413v; Wiz. Poz. 1777–1784, k. 337, 419; K. Górską-Gołaską, *Jaracz*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 26–27.

²⁵⁴ Wiz. Poz. 1628–1629, k. 42v.

pojawia się aż w trzech parafiach: Trzciel²⁵⁵, Wytomyśl²⁵⁶ i Lwówek²⁵⁷. Wizytacja archidiakonatu pszczewskiego z lat 1603–1607 nie wymienia tych miejscowości w okręgach wspomnianych parafii, jedynie młynarze z Sapolna oddawali plebanowi w Lwówku jedną ćwiertnię (miara, metreta) mąki²⁵⁸. Źródła kościelne początku XVII w. pomijają całkowicie osadę młyńską Bobrówka. W rejestrach poborowych w drugiej połowie XVI w. pojawia się ona także w parafiach Trzciel²⁵⁹, Wytomyśl²⁶⁰ i Lwówek²⁶¹, przy czym najczęściej w parafii Wytomyśl. Młyn ten został wymieniony w okręgu uposażeniowym parafii Wytomyśl w wizytacji z 1725 r.²⁶² Wynikało to najprawdopodobniej z faktu, że we wszystkich tych parafiach rozciągały się dobra Marcina Lwowskiego, właściciela Bobrówki. Do parafii Wytomyśl została zaliczona także, pominięta przez rejestry poborowe, osada młyńska w Mniszku. Na jej przynależność parafialną pośrednio wskazuje związek z dobrami Trzciel i Lwówek²⁶³.

Rejestry poborowe pomijają folwark Krowi Lasek, którego dokładnego położenia nie udało się ustalić. Jest on wymieniony w księdze uposażeń z 1510 r. przy parafii w Goniembicach (Goniębicach), do której należały dziesięciny z części jego gruntów. Wyraźnie jednak zaznaczono, że „Praedium dictum Crowylassek decimat plebano suo”²⁶⁴. Chodzi tutaj najpewniej o plebana w Osiecznej, który pobierał dziesięcinę z tego folwarku także w XVII w.²⁶⁵ Folwark Maliny (Malinie), należący do parafii Wieszczyzna (Wieszczyzyna), był rejestrowany w źródłach podatkowych przy parafii Dolsk (Dolsko). Problematiczna afiliacja jest najpewniej związana ze sporem toczącym się o tę miejscowość w połowie XV w. między plebanami Wieszczyzna i Dolska. Ugoda zawarta w 1449 r. przypisywała wieś do parafii w Wieszczyzynie²⁶⁶. Mniej wiadomo o przynależności folwarku Gaj na pograniczu parafii Dolsk i Kunowo. Wzmiankowany po raz pierwszy w 1471 r., w źródłach pojawia się rzadko. SHGPoz, za Janem Korytkowskim, przyporządkowuje ten folwark do parafii w Kunowie²⁶⁷. Niepewna jest przynależność parafialna lokowanej w drugiej połowie XVI w. wsi Ciążyń (Ciężym). Ze względu na brak informacji porównawczych z wizytacji z pierwszej połowy XVII w. utrzymano jej afiliację przy parafii w Boruszynie, podaną w rejestrach poborowych. W XVIII w. zaliczana była do parafii w Połajewie²⁶⁸. Podobna trudność dotyczy wsi Szczepankowo na pograniczu parafii Ostroróg i Szamotuły. Rejestry poborowe zaliczają tę wieś do parafii Szamotuły²⁶⁹, co potwierdza najwcześniejsza zachowana księga metrykalna parafii²⁷⁰. W wizytacjach od połowy XVII w. wieś ta rejestrowana jest w parafii Ostroróg²⁷¹. Nie jest znana także dokładna data przejścia wsi Karna z parafii Zbąszyń do parafii Siedlec²⁷², wsi Krasne Dłusko (Dłusko) z parafii Skwierzyna do Przytoczna²⁷³, wsi Lubikowo

²⁵⁵ RPWP, pzn, 1553, nr 511; RPWP, pzn, 1563, nr 634; RPWP, pzn, 1576, nr 620; RPWP, pzn, 1577, nr 662; RPWP, pzn, 1583, nr 705.

²⁵⁶ RPWP, pzn, 1580, nr 737; RPWP, pzn, 1581, nr 737.

²⁵⁷ RPWP, pzn, 1577, nr 293.

²⁵⁸ Osada o takiej nazwie została wymieniona w parafii Lwówek także w *Regestrze diecezjów*; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 45; Czaykowski, s. 772.

²⁵⁹ RPWP, pzn, 1553, nr 512.

²⁶⁰ RPWP, pzn, 1563, nr 668; RPWP, pzn, 1576, nr 655; RPWP, pzn, 1577, nr 698; RPWP, pzn, 1580, nr 736; RPWP, pzn, 1581, nr 725; RPWP, pzn, 1583, nr 741.

²⁶¹ RPWP, pzn, 1577, nr 294.

²⁶² Wiz. Psz. 1724–1725, k. 284.

²⁶³ J. Luciński, *Mniszek*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 178–179.

²⁶⁴ LBP, s. 132.

²⁶⁵ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 131; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 432; K. Górską-Gołąska, *Krowi Lasek*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 470.

²⁶⁶ LBP, s. 107; Wiz. Śrm. 1725–1728, k. 399; T. Jurek, *Malinie*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 80–81.

²⁶⁷ Folwark Gaj został wymieniony w parafii Dolsk w spisie podymnego z 1631 r. Przynależność do Kunowa potwierdza natomiast wizytacja z lat 1672–1685 oraz spis F. Czaykowskiego z drugiej połowy XVIII w.; Podymne 1631, k. 37v; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 97v; Czaykowski, s. 820; K. Górską-Gołąska, *Gaj*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 450.

²⁶⁸ Wiz. Poz. 1737–1738, k. 96; Czaykowski, s. 793.

²⁶⁹ SHGPoz zaliczył tę wieś do parafii Szamotuły Stare; P. Dembiński, *Szczepankowo*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 814–815.

²⁷⁰ AAP, PM 292/01, Księga metrykalna parafii Szamotuły, 1602–1636 (za przekazanie tej informacji dziękuję p. Joannie Napierale).

²⁷¹ Wiz. Czur. 1640–1641, k. 296; Wiz. Psz. 1724–1725, k. 270; Czaykowski, s. 773.

²⁷² Księga uposażeń, rejestry podatkowe oraz wizytacja z początku XVII w. przypisują ją do parafii Zbąszyń. W XVIII w. zaliczana była już do parafii Siedlec; LBP, s. 162; Podymne 1631, k. 59; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 132; Wiz. Psz. 1724–1725, k. 115v; Czaykowski, s. 727.

²⁷³ Jeszcze w 1725 r. wieś Dłusko należała do parafii Skwierzyna. *Regestr diecezjów* odnotowuje folwark o tej nazwie w parafii Przetoczno; Wiz. Psz. 1724–1725, k. 208; Czaykowski, s. 833.

z parafii Rokitno do parafii Przytoczna²⁷⁴, wsi Grzybno z parafii Brodnica do parafii Iłowiec (Iłowiec Mały)²⁷⁵, wsi Młodzikowo z parafii Solec do parafii Gogolewo²⁷⁶, wsi Gronowo (Grunowo) z parafii Goniembice do parafii Leszno²⁷⁷. W świetle analizowanych źródeł nie udało się ustalić czasu podziału wsi Śląskowo między parafie Dubin (Dupino) i Jutrosin²⁷⁸ oraz wsi Sulęcín (Sulęcino) między parafie Solec i Gogolewo²⁷⁹. Księga uposażeń z 1510 r. była podstawą przypisania pustek Mełpin (Małpino) i Mączlino do parafii Mórka (Morka)²⁸⁰, pustki Konotopia do parafii Długa Goślina (Goślina Długa)²⁸¹, osady młyńskiej Biedrusko (Cietrzewka) do parafii w Chojnicy²⁸² oraz wsi Sienno do parafii Goniembice²⁸³. Z kolei pustkę Sokolniki ze względu na przynależność otaczających miejscowości przypisano do parafii w Głuszynie²⁸⁴. Na podstawie podymnego z 1631 r. oraz późniejszych źródeł kościelnych przyporządkowano także osady młyńskie: Chachle do parafii Kąkolewo²⁸⁵, Kuźnica Zbąska-Borujka do parafii Siedlec²⁸⁶, Bugaj (Nadolnik) do parafii Margonin²⁸⁷, pustki: Uście do parafii w Kopanicy²⁸⁸, Kokoszki do parafii w Nekli²⁸⁹, folwark Kobylarnia do parafii Sieraków²⁹⁰, wsie: Zaorle do parafii Dubin²⁹¹, Dębiec do parafii w Bninie²⁹², Zdziechowo (Zdziech) do parafii w Zieleńcu²⁹³, Wojnowo do parafii Nowe Kramsko (Krapsko Wielkie)²⁹⁴, Pawłowo do parafii Jutrosin²⁹⁵, Wyki (Wykowy) do parafii Koźmin²⁹⁶, Nowa Wieś i Maciejew do parafii Rozdrażew (Rozdrażewo)²⁹⁷, Pławno do parafii Murowana Goślina (Goślina Kościelna)²⁹⁸. Wieś Wierzbno, której położenia nie udało się ustalić, została przypisana do parafii w Kosieczynie (Kosieczynie) na podstawie jedynej o niej wzmianki w rejestrze poborowym z 1583 r.²⁹⁹ Przynależność parafialna osady kuźnicznej Kozarzyn (Hamer Szamociński), przy braku innych przesłanek, została określona na podstawie położenia przy Szamocinie, należącym

²⁷⁴ LBP, s. 336; Czaykowski, s. 833; G. Rutkowska, *Lubikowo*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 627–630.

²⁷⁵ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 40v; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 24; Czaykowski, s. 739.

²⁷⁶ LBP, s. 66; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 486; Czaykowski, s. 784.

²⁷⁷ Ślady przynależności Gronowa do parafii Leszno sięgają początku XVI w. – w poznańskiej księdze uposażeń z 1510 r. dziesięciny z jednego z folwarków były płacone do Leszna. Kwestię praw parafialnych do dwóch folwarków w Gronowie porusza także wizytacja parafii Leszno z 1672 r.; LBP, s. 132; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 136v; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 442, 646; Czaykowski, s. 829.

²⁷⁸ Wizytacja z lat 1672–1684 podaje, że folwark podlegał parafii Jutrosin, natomiast sama wieś parafii w Dubinie. Kwestię uposażenia z folwarku we wsi Śląskowo dla parafii w Jutrosinie porusza też wizytacja z 1667 r.; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 217, 251; Czaykowski, s. 752.

²⁷⁹ LBP, s. 66; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 486; Czaykowski, s. 784, 817.

²⁸⁰ Taką przynależność potwierdza także wizytacja z lat 1672–1685; LBP, s. 121, 132; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 35.

²⁸¹ LBP, s. 87.

²⁸² Tamże, s. 177; S. Chmielewski, *Cietrzewka*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 261–262.

²⁸³ G. Rutkowska przypuszcza włączenie Sienna (lokalizacja miejscowości przybliżona) do Gronowa; LBP, s. 133; G. Rutkowska, *Sienna*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 400–404.

²⁸⁴ T. Jurek, *Sokolniki*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 589–590.

²⁸⁵ Podymne 1631, k. 48.

²⁸⁶ Tamże, k. 56a.

²⁸⁷ AAP, AV26, Akta wizytacji dekanatu czarnkowskiego, 1738, k. 79.

²⁸⁸ Podymne 1631, k. 45av; Czaykowski, s. 725.

²⁸⁹ Trudno jednoznacznie określić przynależność parafialną pustki Kokoszki. Dostępne wzmianki z XVI w. wskazują na jej związek z parafią w Gieczu. S. Mazurkiewicz podaje, że na początku XVII w. należała ona jednak do parafii Nekla. Mimo że nie podaje on podstawy źródłowej takiego stwierdzenia, to biorąc pod uwagę położenie geograficzne samej miejscowości, wydaje się ono dość prawdopodobne; RPWK, pzd, 1552, nr 101; ASK I 11, s. 59; S. Mazurkiewicz, *Nekla. Historia miasta monografia na jubileusz 600-lecia*, Września–Nekla 2007, s. 31.

²⁹⁰ Podymne 1631, k. 21; Wiz. Psz. 1724–1725, k. 242v; Czaykowski, s. 775.

²⁹¹ Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 251; Czaykowski, s. 750 (jako Poluszyny nowa osada).

²⁹² Wiz. Poz. 1695–1696, k. 349v; Czaykowski, s. 814.

²⁹³ Czaykowski, s. 805 (jako Zdychowice karczma).

²⁹⁴ Wiz. Psz. 1724–1725, k. 149; Czaykowski, s. 833.

²⁹⁵ Czaykowski, s. 752.

²⁹⁶ Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 663; Czaykowski, s. 747.

²⁹⁷ Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 682; Czaykowski, s. 749.

²⁹⁸ Autorzy SHGPoz wskazują na przynależność tej miejscowości w XV w. do parafii Głębocek. Od XVI do XVIII w. wieś ta wchodziła w skład dóbr Murowana Goślina, przez co bardziej prawdopodobna jest przynależność w tym okresie do parafii Murowana Goślina (Goślina Kościelna), poświadczona przez spis podymnego z 1631 oraz wizytację z 1727 r. Do parafii Głębocek została natomiast przyporządkowana, głównie na podstawie rejestrów poborowych oraz podymnego z 1631 r., wieś Worowo; Podymne 1631, k. 7v; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 425v.

²⁹⁹ RPWP, ksc, 1583, nr 358.

do parafii Margonin. Nie udało się natomiast wskazać przynależności parafialnej bliżej nieznannej wsi Robienko Małe w powiecie kościańskim, wzmiankowanej w rejestrze poborowym z 1567 r.³⁰⁰

Rejestry poborowe niejednoznacznie informują o przynależności parafialnej osady młyńskiej Witobel (Witowle Małe). Miejscowość ta pojawia się zarówno w parafii Trzebaw, jak i Stęszew³⁰¹. Tę dwuznaczność może nieco rozjaśnić zapis w rejestrze z 1583 r., gdzie Witobel został zaliczony do parafii Stęszew, ale z zaznaczeniem „Molendinum circa Witowlie sub parochia Trzebaw solvit”. Wynikało to prawdopodobnie z płacenia podatku razem z dobrami Dębowskich, a nie Gułtowskich³⁰². Rejestr podymnego z 1631 r. oraz późniejsze źródła kościelne zaliczają Witobel do parafii Stęszew i takie rozstrzygnięcie prezentuje mapa główna³⁰³. Źródła z XVI w. podają także różną przynależność parafialną wsi Ogieniewo (Iłowiec Wielki). Na istniejące wątpliwości odnośnie do przynależności parafialnej może wskazywać rejestr poborowy z 1565 r. Ogieniewo (Iłowiec Wielki) zostało w nim zapisane w parafii Czempień, a następnie przekreślone. Suma poboru i jego podstawa zostały natomiast podane przy parafii Iłowiec Mały, razem z dobrami Iłowieckich³⁰⁴. Księga uposażeń z 1510 r. oraz większość rejestrów poborowych włączała Ogieniewo (Iłowiec Wielki) do parafii Czempień³⁰⁵. Źródła niejednoznacznie określają także przynależność Szymanowa (Szymunowa). Rejestry poborowe wskazują na przynależność do parafii w Łaszczynie, jednakże wizytacja z 1619 r. zalicza ją do parafii Sarnowa (Sarnowo). Przypisanie w rejestrach poborowych Szymanowa do parafii w Łaszczynie mogło wynikać ze związków własnościowych Szymanowa i Sierakowa. W latach 1582–1583 Andrzej Górka, kasztelan międzyrzecki, był właścicielem zarówno Szymanowa, jak i Sierakowa, należącego do parafii w Łaszczynie³⁰⁶. Nie bez wpływu pozostało zapewne trwające przez 50 lat połączenie parafii w Sarnowie i Łaszczynie³⁰⁷ oraz spór między obu plebanami o uposażenie pochodzące z tej wsi³⁰⁸. Wyjaśnienia odnotowywania w rejestrach poborowych wsi Bonice (w okresie przedwojennym Bojnice) w parafii Środa Wielkopolska (Środa) należy szukać w związkach własnościowych z pobliskim Babinem – właścicielami obu wsi byli kolejno Wojciech, Sebastian i Agnieszka Pierzchleńscy. Księga uposażeń diecezji poznańskiej i kościelne źródła z XVII i XVIII w. wskazują jednoznacznie na przynależność tej wsi do parafii Grodzisko (Grodziszczko)³⁰⁹. Podobnie w przypadku Gąsiorowa, które należało do parafii w Pogorzeliczy, a źródła podatkowe przypisywały tę wieś do parafii Czeszewo³¹⁰. Gąsiorowo (Gąsiorowo), jak też sąsiadujące z nim Szczodrzejewo, należące już do parafii w Czeszewie, znajdowały się w tym samym kompleksie dóbr Jana Pępowskiego, a następnie Jana Roszkowskiego. Wieś Sowiniec wymieniana jest zarówno w rejestrach poborowych powiatu kościańskiego (par. Mosina), jak i poznańskiego (par. Trzebaw). Nie ulega wątpliwości, że należała do parafii Mosina, a jej pojawienie się w parafii Trzebaw w rejestrach poznańskich było warunkowane wspólnymi losami majątkowymi rodzin Białośliwskich, Marszewskich i Ciświckich³¹¹. Należy także dodać, że parafia Mosina, leżąca na granicy powiatów poznańskiego i kościańskiego, nie pojawia się w spisach podatkowych powiatu poznańskiego z drugiej połowy XVI w., samo miasto zaś było rejestrowane przy okazji poboru szosu. Najpewniej to właśnie z tej przyczyny rejestry poborowe drugiej połowy XVI w. przypisują wieś Pożegowo do parafii Wiry (Wiry Wielkie). Spis podatkowy z 1508 r., księga uposażeń diecezji poznańskiej z 1510 r. oraz źródła kościelne z XVIII w. wskazują na jej przynależność do parafii Mosina³¹². Do tejże należała też zapewne osada młyńska Niwka. Co prawda ujmowana była w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. w parafii Trzebaw, jednak rejestr z 1508 r., jak też późniejsze źródła kościelne,

³⁰⁰ RPWP, ksc, 1567, nr 347.

³⁰¹ Dwukrotne przyporządkowanie do parafii Swarzędz należy uznać za pomyłkę pisarza, który nie zaznaczył parafii przy Stęszewie, następującym po Swarzędzu w układzie alfabetycznym; RPWP, pzn, 1580, nr 672; RPWP, pzn, 1581, nr 663.

³⁰² RPWP, pzn, 1583, nr 673.

³⁰³ Podymne 1631, k. 22; Wiz. Poz. 1737–1738, k. 333; Czaykowski, s. 709.

³⁰⁴ RPWP, ksc, 1565, nr 125, 263.

³⁰⁵ RPWP, ksc, 1580, nr 102–103; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 504; LBP, s. 127.

³⁰⁶ I. Skierska, *Sierakowo*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 407–410; też, *Szymanowo*, [w:] tamże, s. 866–869.

³⁰⁷ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 196v–198.

³⁰⁸ Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 128v–129, 134.

³⁰⁹ LBP, s. 63; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 25; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 546v; Czaykowski, s. 741.

³¹⁰ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 98; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 385v–386; Czaykowski, s. 786.

³¹¹ T. Jurek, *Sowiniec*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 603–605.

³¹² ASK I 3, k. 12v; LBP, s. 103; Wiz. Poz. 1737–1738, k. 354; Czaykowski, s. 707.

wskazują na związek z parafią w Mosinie³¹³. Pobór z wsi Brzóstownia (Brzostownia) był także niekiedy zapisywany według klucza własnościowego (par. Włościejewki)³¹⁴, a nie przynależności administracyjnej kościelnej (par. Książ). Klucz własnościowy wpłynął zapewne także na zapis w rejestrach poborowych do parafii Odolanów wsi należących do starostwa odolanowskiego. Źródła kościelne z XVII i XVIII w. nakazują jednak Łakociny (Łakocin) i Daniszyn (Daniszyno) zaliczyć do parafii w Jankowie Zaleśnym (Jankowie)³¹⁵, a Uciechów do parafii w Sulmierzycach (diecezja gnieźnieńska)³¹⁶. Analogiczna sytuacja dotyczy wsi Tłukawy i Zawady (Zawada), które były rejestrowane z innymi miejscowościami starostwa rogozińskiego w parafii Rogoźno. W świetle księgi uposażeń z 1510 r. oraz późniejszych wizytacji kanonicznych należały one jednak do parafii w Ryczywole³¹⁷. Własnościowe i administracyjne czynniki komplikowały przynależność wsi Szymankowo. Rejestry poborowe notowały tę wieś konsekwentnie w parafii Uchorowo – obie miejscowości należały najpierw do Piotra Potulickiego, a następnie Melchiora Raczkowskiego³¹⁸. Wizytacja z 1695 r. zalicza ją formalnie do sąsiedniej parafii Radzim, a podstawą miał być dokument erekcyjny oraz wyrok sądowy z 31 I 1397 r. Wskazuje przy tym, że faktyczne duszpasterstwo sprawowane jest przez plebana z Białężyna³¹⁹. Mapa główna prezentuje stan przynależności faktycznej Szymankowa, warunkowanej zapewne w XVI w. sytuacją własnościową, a więc przy parafii Uchorowo, inkorporowanej następnie do Białężyna³²⁰. Nie bez znaczenia było też położenie Szymankowa po drugiej stronie Warty w stosunku do parafii w Radzimi, co utrudniało z pewnością egzekucję roszczeń. Pleban w Radzimi zgłaszał także pretensje do leżącego po drugiej stronie Warty Starczynowa (par. Białężyn). Powoływał się przy tym na bliżej nieznaną wyrok Jakuba, archidiacona i oficjała poznańskiego³²¹.

W niektórych sytuacjach, jak w przypadku miejscowości Łęczeczki (Łęczce Małe) i Łęczce (Łęczce Wielkie), pomyłki dotyczące przynależności parafialnej w rejestrach poborowych są dość oczywiste³²². Podobnie błędem było zaliczenie Mościejewa do parafii Łęczce w 1577 r.³²³ Na karb pomyłek kancelarii należy złożyć wymieszanie w trzech rejestrach poborowych miejscowości należących do oddalonych od siebie parafii Mieczewo i Mądre³²⁴. Bardzo trudno wyjaśnić także dwukrotne wzmiankowanie, w latach 1576 i 1577, wsi Nowa Wieś należącej do parafii Wronki wśród miejscowości sąsiedniej parafii Biezdrowo³²⁵.

Na zakończenie kilka słów należy poświęcić enklawom parafii znacznie oddalonym od siedziby głównej parafii. Należy do nich miejscowość Stary Dworek k. Bledzewa, przypisywana konsekwentnie we wszystkich rejestrach poborowych do parafii Żarzyn, leżącej na południu dekanatu Międzyrzecz. Twórcy SHGPoz przypisali do niej wzmiankę w spisie kontrybucji z 1540 r., która ma świadczyć o funkcjonowaniu tam parafii. Interpretacja taka wydaje się wątpliwa, gdyż podobny układ miejscowości występuje w księdze uposażeń z 1510 r., w której nie chodzi o Stary Dworek k. Bledzewa, a o parafię Stary Dwór k. Paradyża. Nie potwierdza się też w źródłach informacja podana przez Nowackiego

³¹³ ASK I 3, k. 12; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 24v; Wiz. Poz. 1737–1738, k. 354v; Czaykowski, s. 707.

³¹⁴ LBP, s. 140; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 352; S. Chmielewski, *Brzostownia*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 130–131.

³¹⁵ Wsi te pominięte zostały w opisie parafii Odolanów w księdze uposażeń z 1510 r. (parafia Jankowo nie ma opisu); LBP, s. 149; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 734v–735.

³¹⁶ Wiz. Kal. 1603–1607, s. 205; Czaykowski, s. 61, 745–746.

³¹⁷ LBP, s. 92; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 247v; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 161; Czaykowski, s. 794.

³¹⁸ RPWP, pzn, 1576, nr 641, 642; RPWP, pzn, 1577, nr 683, 684; RPWP, pzn, 1580, nr 721, 722.

³¹⁹ Wiz. Poz. 1695–1696, k. 179.

³²⁰ W drugiej połowie XVIII w. Szymankowo było rejestrowane w parafii Radzim. J. Nowacki podaje, że wizytacja z 1727 r. wzmiankuje o przynależności Szymankowa do parafii Uchorowo, jednak informacja taka nie znajduje się na cytowanej stronie źródła; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 418v; Czaykowski, s. 793; Now2, s. 378.

³²¹ „Starczynowo villa iure parochiali mere ad Radzyn huc spectans, in visitatione ecclesiae Białężynensis superius descripta”; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 37, 45.

³²² W rejestrach z lat 1580, 1581 i 1583 dwukrotnie została zarejestrowana miejscowość Łęczce Minus, raz jako należąca do parafii Chrząpsko Wielkie, a innym razem jako samodzielna parafia. W przypadku parafii chodzi oczywiście o Łęczce Wielkie. Wskazuje na to chociażby porównanie charakteru własności; RPWP, pzn, 1580, nr 91, 343; RPWP, pzn, 1581, nr 92, 341; RPWP, pzn, 1583, nr 86, 348.

³²³ RPWP, pzn, 1577, nr 339.

³²⁴ Wieś Czołowo w parafii Mądre (RPWK, pzd, 1565, nr 191; RPWK, pzd, 1576, nr 153; RPWK, pzd, 1577, nr 176); wieś Mieczewo w parafii Mądre (RPWK, pzd, 1565, nr 193; RPWK, pzd, 1576, nr 156); wsi Nadziejewo i Pigłowice w parafii Mieczewo (RPWK, pzd, 1577, nr 180, 181).

³²⁵ RPWP, pzn, 1576, nr 21; RPWP, pzn, 1577, nr 25.

jakoby rejestr poborowy z 1580 r. podawał parafię w Starym Dworku k. Bledzewa. Pierwsza wzmianka o tamtejszym kościele pojawia się w wizytacji z 1603 r., który w latach następnych jest filią parafii w Bledzewie³²⁶. W procesie kształtowania ustroju parafialnego diecezji poznańskiej niektóre miejscowości utraciły łączność terytorialną z głównym członem parafii: Orliczko (Orle Małe, par. Psarkie), Tuchorza³²⁷ i Kuźnica Zbąska-Borujka (par. Siedlec).

Diecezja wrocławska

Na południu województwa poznańskiego na teren powiatu wschowskiego kilkoma parafiami wkraczała diecezja wrocławska. Należały one do archidiakonatu głogowskiego i archiprezbiteratu (odpowiednik dekanatu) Góra³²⁸. Ze względu na fakt, że były to parafie pograniczne, większość kwestii została poruszona wcześniej, przy okazji omawiania granicy diecezji poznańskiej. W tym miejscu należy tylko odnieść się do wątpliwości związanych z zasięgiem okręgów parafialnych. Na pograniczu śląsko-wielkopolskim, ale zdarzało się to także na innych terenach, gdzie obok siebie występowały kościoły katolickie i ewangelickie, filialne kościoły katolickie zaliczane były niekiedy przez katolików do swych dawnych parafii, które w danym czasie zajmowali ewangelicy. Należy pamiętać, że reformacja i przejście kościołów przez protestantów z punktu widzenia władz Kościoła katolickiego były całkowicie nielegalne i traktowane jako stan przejściowy. Stąd np. wizytacje katolickie w położonej już na Śląsku wsi Goła (Guhlau) z 1670 i 1679 r. mówią o jego podległości parafii w Starych Drzewcach (Drzewcach), która ciągle pozostaje w rękach protestanckich (nie udało się jej przywrócić katolikom w czasie działania cesarskiej komisji redukcyjnej w latach 1653–1654). Podobnie było w przypadku parafii w Siedlnicy (Sidnicy) i Jędrzychowicach. W wizytacji z 1670 r. oba kościoły traktowane są jako filialne parafii w Kowalewie, przy czym Siedlnica znajdowała się już w rękach katolickich, natomiast kościoły w Kowalewie i Jędrzychowicach ciągle w rękach protestanckich. Kościół w Siedlnicy mimo filialnego charakteru miał okręg terytorialny (parafia filialna), do którego należały Olbrachice. Wobec utrzymania w źródłach kościelnych takiego rodzaju trwałości organizacyjnej zdecydowano o ujęciu na mapie parafii wymienionych przez wizytację z 1580 r., mimo że tylko dwie z nich pozostawały w tym czasie w rękach katolickich (Konradowo i Zamysłów). Przyporządkowanie wsi Dryżyna (Dreżyna) i Górczyna do mającej siedzibę na Śląsku parafii Wyszyny zostało oparte na wizytacji z 1670 r.³²⁹

---

³²⁶ RPWP, pzn, 1580, nr 789; AAP, CP 404, k. 51v; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 29v; LBP, s. 175; T. Jurek, *Stary Dwór*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 652–653; K. Górka-Gołaska, *Stary Dworek*, [w:] tamże, s. 652; Now2, s. 479.

³²⁷ Na początku XVII w. podjęto próbę powołania parafii w Tuchorzy. Prawdopodobnie do 1641 r. kościół nie został jednak erygowany i był zarządzany przez komendariusza, plebana z Wolsztyna, a w 1663 r. afiliowany do Siedlca; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 18v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 196–196v; Now2, s. 579.

³²⁸ J. Jungnitz, *Visitationsberichte der Diözese Breslau*, t. 1, s. 21, 102–119.

³²⁹ W SHGPoz błędnie podano przynależność Siedlnicy do parafii w Kandlewie (Kędlewie) w 1670 r. W rzeczywistości chodzi o Kowalewo (Kabel), a nie Kandlewo (Kandlau). W tej samej wizytacji Kandlewo należało do parafii Konradowo; J. Jungnitz, *Visitationsberichte der Diözese Breslau*, t. 1, s. 21, 117–118, 190, 192; Now2, s. 29–30, 440–441; T. Jurek, *Olbrachice*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 420–421; S. Chmielewski, *Dryżyna*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 410–411; tenże, *Górczyna*, [w:] tamże, s. 618.

ANEKS

ZESTAWIENIE JEDNOSTEK ADMINISTRACJI KOŚCIELNEJ W WIELKOPOLSCE

Liczba wszystkich parafii na terytorium województw poznańskiego i kaliskiego w końcu XVI w. wynosiła 698 (315 w diecezji gnieźnieńskiej, 371 w poznańskiej, 7 w wrocławskiej, 5 we wrocławskiej), wliczając w to parafie, których terytoria wychodziły poza ten obszar (12) oraz te, których centra znajdowały się poza granicami interesujących nas tu województw (13). Kościołów filialnych z okręgami było 20. Pomijając (13) ośrodków zewnętrznych (w tym 5 miast), spośród 685 kościołów 154 znajdowało się w miastach, 5 na przedmieściach, a 525 we wsiach, jedna osada parafialna była określana jako pustka (Ostrowce), 8 miast nie było centrami ośrodków parafialnych: Chwaliszewo, Stanisławowo i Ostrów (część aglomeracji poznańskiej), Kwiatów (par. Ociąż), Krystianowo (par. Kazimierz Biskupi), Korab (par. Brudzewo Wielkie), Koźmin Nowy (par. Koźmin) i Mirosławiec (Frydland, parafia zanikła w wyniku reformacji).

W województwie poznańskim znajdowały się 282 kościoły parafialne, a średnia powierzchnia pełnych parafii (nieprzeciętych granicą województwa) wyniosła 52 km². Województwo kaliskie liczyło 403 kościoły, z których każdy zasięgiem obejmował średnio powierzchnię 41 km². Średnia powierzchnia pełnych parafii na terenie obu województw wyniosła 46 km².

***

Wykaz przedstawia stan na koniec wieku XVI. W spisie uwzględniono parafie położone w granicach województw kaliskiego i poznańskiego w całości lub częściowo, wśród nich parafie, których kościoły znajdowały się poza granicami tych województw, ale należące do nich wsie położone były na terenie województw kaliskiego i poznańskiego. Ośrodki parafii, których granice wychodziły poza województwa kaliskie i poznańskie, oznaczono *, ośrodki parafii spoza tych województw oznaczono **. W wykazie podano, w porządku alfabetycznym, ówczesne nazwy siedzib parafii, w nawiasie zaś nazwę obecną, jeżeli różni się od dawnej. Miasta oznaczono literą „m”. W przypadku kościoła filialnego z własnym okręgiem w nawiasie podano nazwę jego parafii macierzystej.

Diecezja gnieźnieńska

Archidiakoniat gnieźnieński

Dekanat Gniezno – św. Michała

Budzisław (Budzisław Kościelny), Duszno, Gniezno – św. Michał (Wójtostwo m., Gniezno – część), Jankowo (Jankowo Dolne), Kamieniec, Kleczew m., Kruchowo, Linowiec, Lisowo (Lisowo Parcele), Orchowo m., Ostrowąż, Ostrowite Arcybiskupie (Ostrowite Prymasowskie), Rękawczyno (Rękawczyn), Siedlimowo, Strzyżewo (Strzeżewo Kościelne), Trzemeszno m., Wielatowo (Wylatowo) m., Wilczyno (Wilczyn) m., Wójcino (Wójcin), Złotkowo (Złotków)

Dekanat Gniezno – św. Piotra

Dębica Mała (Dębica – część), Gądecz (Gącz, filia Łopienna), Gniezno – św. Piotr (Piotrowo, Gniezno – część), Jabłkowo, Janowiec m., KłECKO m., Kołdrąb, Łagiewniki (Łagiewniki Kościelne),

Łopienno m., Mieścisko m., Modliszewo Małe (Modliszewko), Podlesie (Podlesie Kościelne), Pomorzany (Pomarzany), Popowo (Popowo Kościelne), Raczkowo, Skórki, Sokolniki

Dekanat Gniezno – Świętej Trójcy

Czerniewo (Czerniejewo) m., Dąbrowa (Dąbrówka Kościelna), Dziekanowice, Gniezno – św. Wawrzyńca (Jędrzejewo, Gniezno – część) m., Gniezno – Świętej Trójcy m., Grzybowo (filia Gozdowa w diecezji poznańskiej), Gurowo (filia kościoła św. Wawrzyńca w Gnieźnie), Jarząbkowo, Jemielno (Imielno), Kędzierzyna (Kędzierzyn), Kiszkowo m., Łubowo, Marzenino (Marzenin), Niechanowo, Pawłowo, Pobiedziska m., Sławno, Waliszewo, Węglewo, Witkowo, Wronczyno (Wronczyn), Września m., Zwanowo (Dzwonowo), Żydowo

Dekanat koniński

Białkowo (Białków Kościelny), Brudzew m., Dąbroszyno (Dąbroszyn), Dobrowo (Doborów), Grabienice, Grochowy, Grodziec, Grzymiszew m., Janiszewo (Janiszew), Koło m., Konin m. (filia kościoła św. św. Piotra i Pawła w Starym Mieście), Kościelec (filia Koła), Królikowo (Królików), Krzymowo (Krzymów), Kuchary (Kuchary Kościelne), Lisiec Wielki, Rusocice, Rychwał m., Rzgowo (Rzgów Pierwszy), Sławsko Wielkie (Sławsk), Stare Miasto, Trąbczyno (Trąbczyn), Tuliszków m., Turek** m., Wyszyno (Wyszyna), Zagórów m.

Dekanat lekneński

Chojna, Czeszewo, Dziewierzewo, Gołańcza (Gołańcz) m., Grylewo, Jaktorowo, Kcynia m., Kozielsko, Łekno m., Panigródz, Rynarzewo m., Samokłęski* (Samokłęski Duże), Słupy, Smogulec m., Srebrna Górka (Srebrna Góra), Szaradowo, Szubin m., Tarnowo (Tarnowo Pałuckie), Wągrowiec m., Żuń (Żoń)

Dekanat słupecki

Brudzewo, Chotunia (Kotunia, filia Słupcy), Cienino Wielkie (Cienin Kościelny), Dobroszówo, Giewartowo (Giewartów), Golina m., Graboszewo, Jaroszyn, Kawnica (Kawnice), Koszuty, Kowalewo, Łądek m., Mielżyn m., Młodujewo (Młodojewo), Myślubórz, Nowa Wieś (filia Dobroszówo), Odrowąż, Ostrowite Kapitulne (Ostrowite), Ostrów (Ostrowo Kościelne), Otoczna (filia Szamborowa), Powidz m., Skarboszewo, Słupca m., Staw, Strzałkowo, Szamborowo, Wola (Wola Koszucka)

Dekanat sompoleński

Dębna (Dębno Królewskie), Dęby (Dęby Szlacheckie), Gosławice (Konin – część), Grzegorzewo** m., Kazimierz (Kazimierz Biskupi) m., Krapsko (Kramsk, filia kościoła w Pyzdrach w diecezji poznańskiej), Lichyń (Licheń Stary) m., Lubstowo Małe (Lubstówek), Lubstowo Wielkie (Lubstów), Mąkolino* (Mąkolno), Morzysław (Konin – część), Osiek Wielki, Racięcice, Ślesin m., Wąsosze, Wrząca Wielka

Dekanat żniński

Brzeskorzystew (Brzyskorzystew), Cerekwica, Chomętowo, Chomiąza (Chomiąza Szlachecka), Gąsawa m., Gorzyce, Gościszyno (Gościeszyn), Góra (Żnin-Góra), Izdebno, Janczewo (Junczewo), Kierzkowo, Kwieciszewo m., Lubecz (Lubcz), Mogilno m., Niestronno, Ostroszce (Ostrowce), Pakość** m., Pałędzie Wielkie (Pałędzie Kościelne), Parlino (Parlin), Rogowo m., Ryszewko, Słaboszewo, Strzelce, Szczepanowo, Świętkowo (Świątkowo), Trląg, Wenecja, Żerniki m., Żnin m.

Archidiakonat kaliski

Dekanat kaliski

Biskupice Szalone (Biskupice Ołoboczne), Dobrzec (Dobrzec Wielki), Droszewo (Droszew), Giżyce*, Gostyczyna, Górzno, Kalisz – św. Maria m., Kalisz – św. Mikołaj m., Kościół (Kościelna Wieś), Kucharki Rycerskie (Kucharki), Kuchary Połężne (Kuchary), Lewkowo (Lewków), Ociąż, Ołobok („filia” Rososzycy), Rososzycza, Rypinek (Kalisz – część, filia Dobrzca Wielkiego), Skalmierzyce, Skrzebowa, Sobótka Wielka (Sobótka) m., Szczury

Dekanat kobyliński

Baszkowo, Kobelin (Kobylin) m., Kobierno, Krotoszyn m., Sulimierzyce (Sulmierzyce) m., Wyganowo (Wyganów), Zduny m.

Dekanat pleszewski

Broniszewice, Brzezie, Chorzewo (Chorzew), Czermino (Czermin), Gołuchowo (Gołuchów), Grodzisko, Jedlec, Kajewo (Kajew), Karmino Wielkie (Karmin), Koryta, Kotlino (Kotlin), Kowalewo (Kowalew), Kretkowo (Kretków), Kuczkowo (Kuczków), Lenartowice, Magnuszewice, Pleszów (Pleszew) m., Sośnica, Sowina Kościelna (Sowina), Szymanowice, Tursko Małe (Tursko), Twardowo (Twardów), Żegocino (Żegocin)

Dekanat stawiszyński

Blizanowo (Blizanów), Borkowo (Borków Stary), Brudzewo Wielkie (Brudzew), Chodecz (Chocz) m., Dębe, Dzierzbino (Dzierzbina), Goliszewo (Goliszew, filia Złotnik), Jastrzębniki, Kamion (Kamień), Kokanin, Kosmowo (Kosmów), Kościelec, Lipe, Pamięcino (Pamięcin), Piątek Wielki, Rychnowo (Rychnów), Stawiszyn m., Tykadłowo (Tykadłów), Zbiersko (Zbiersk), Zborowo (Zborów), Złotniki Wielkie, Żerniki

Dekanat stawski

Błaszki**, Chełmce, Chlewo*, Gać Powężowa, Godziszewy Wielkie (Godziesze Wielkie), Góra*, Iwanowice m., Koźminek m., Liskowo* (Lisków), Malanów**, Opatówek m., Przespolewo* (Przespolew Kościelny), Rajsko, Staw** m., Tłokinia (Tłokinia Kościelna), Zaksino (Zakrzyn)

Archidiecezja kamieńska

Dekanat chojnicki

Debrzno** m.

Dekanat nakielski

Bługowo, Dębno, Dębowo, Dźwierzno (Dźwierzno Wielkie), Glisno (Glesno), Głupczyno (Głubczyn), Gromadno, Grunowo (Stare Grunowo), Koszutowo (Kosztowo), Krajenka m., Krostkowo, Luchowo, Łobżenica m., Miasteczko (Miasteczko Krajeńskie) m., Mościska, Nakiel (Nakło nad Notecią) m., Satki (Sadki), Skicz (Skic), Sławianowo, Sypniewo, Śmiełowo (Śmiłowo), Wyrzysko (Wyrzysk), Wysoka m., Zakrzewo, Złotowo (Złotów) m.

Dekanat sępoleński

Drzewianowo, Kamień* (Kamień Krajeński) m., Klunia Wielka (Wielka Klonia), Komirowo (Komierowo), Lutowo, Łąck Wielki (Łąsko Wielkie), Mąkowsk (Mąkowsko), Mrocza m., Pruszcz, Sąsiedzno (Samsiedzno), Sempolbork (Sępólno Krajeńskie) m., Wałdowo, Wąwelno, Wielewicz (Wielowicz), Wierzchucino (Wierzchucin Królewski), Więcbork m., Wyrza, Zabartowo, Zalesie*

Dekanat tucholski

Cerkwica Wielka**

Archidiecezja łęczycka

Dekanat kłodawski

Borzysławice**

Archidiecezja uniejowska

Dekanat uniejowski

Wielanów**

Diecezja poznańska

Archidiecezja poznańska

Dekanat obornicki

Biała, Białężyno (Białężyn), Boruszyno (Boruszyn), Budziszewo (Budziszewko), Budzyń m., Cerkwica (Cerekwica), Chludowo, Chodzież m., Chojnica, Czarnków m., Gać, Głębozec, Goślina Długa (Długa Goślina), Goślina Kościelna (Murowana Goślina) m., Kazimierz (Kaźmierz) m., Kicina (Kicin), Kiekrz, Kiszewo, Lechnino (Lechlin), Łęgowo, Lubasz, Ludomie (Ludomy), Łukowo, Lusowo, Margonin m., Objezierze, Oborniki m., Obrzycko, Ocieszyno (Ocieszyn), Owieńska (Owińska), Parkowo, Piła m., Połajewo, Potulice, Pruśca (Pruście), Radzim, Rogoźno m., Roźnowo, Ryczywół m., Skoki m., Słomowo, Słopianowo, Sobota, Stara Wieś (Oborniki – część), Stobnica m., Szamotuły m., Szamotuły Stare (Mutowo), Tarnowo (Tarnowo Podgórne), Uchorowo, Ujście m., Wieleń m., Żydowo

Dekanat poznański

Bagrowo, Bnin m., Czerlenino (Czerlejno), Giecz, Głuszyna (Poznań – część), Grodziszczko (Grodzisko), Gułtowo (Gułtowy), Iwno, Kępa Mała, Kleszczewo, Kostrzyn m., Koszuty, Kryrowo (Krerowo), Kurnik (Kórnik) m., Mączniki, Mądre, Mieczewo, Nekla, Niezamyśl (Zaniemyśl), Poznań m. – św. Mikołaja (Ostrów Tumski, Zagórze, Poznań – część), Pierzchno (filia Kurnika), Poznań m. – św. Marii Magdaleny, Radzewo, Rogalinko (Rogalinek), Siedlec, Siekierki Wielkie, Śmieciska (Śnieciska), Solec, Spławie (Poznań – część), Środa (Środa Wielkopolska) m., Śródka (Poznań – część) m., Swarzędz (Swarzędz), Święty Jan (Poznań – część), Święty Marcin (Poznań – część), Święty Wojciech (Poznań – część), Tulce, Urzazowo (Uzarzewo), Wierzenica

Dekanat pyzdrowski

Bardo, Biechowo, Bieganowo, Ciężym (Ciężen), Czeszewo, Gałęzewo, Gorazdowo, Gozdowo, Grabowo (Grabowo Królewskie), Kaczanowo, Kołaczkowo, Mikuszewo, Milesna Górka (Targowa Górka – część) m., Miłosław m., Murzynowo Kościelne, Nietrzebanowo, Nowa Wieś (Nowa Wieś Królewska), Opatówko, Pyzdry m., Romiejewice (Rumiejki – część), Sokolniki, Szamarzewo, Winna Góra, Wszeborz (Wszembórz), Zieleniec (Zieliniec)

Dekanat stęszewski

Drożyn (Drużyn), Dupiewo (Dopiewo), Granowo, Komorniki, Konarzewo, Łodzia (Łódź), Modrze, Mosina m., Nieproszewo (Niepruszewo), Skórzewo, Słupia, Stęszew m., Tomice, Trzebaw, Wiry Wielkie (Wiry)

Dekanat walecki (zanotecki)

Czaplinek m., Człopa m., Tuczno m., Wałcz m.

Archidiecezja pszczewska

Dekanat grodziski

Babimost m., Brudzewo (filia Kręska), Bukowiec Mały (Bukowiec), Dąbrówka (Dąbrówka Wielkopolska), Dokowo Mokre (Dakowy Mokre), Gnino (Gnin), Gościeszyno (Gościeszyn), Grodzisko (Grodzisk Wielkopolski) m., Kamieniec, Kieblów (Kęblowo) m., Konojad, Kopanica m., Kosiczyno (Kosieczyn), Koźminek, Krąpsko Wielkie (Nowe Kramsko), Kręsko (Kręcisko), Łęki Wielkie, Michorzewo Mokre (Michorzewo), Niałek Wielki, Obra, Opalenica m., Parzęczewo, Prochy, Ptaszkowo Wielkie (Ptaszkowo – część), Rakoniewice (Rakoniewice – część), Ruchochocice, Rzęstarczewo (Rostarczewo), Siedlec, Wielichowo m., Wolsztyn m., Zbąszyń m., Zielęcino (Zielęcín), Ziemin

Dekanat międzyrzecki

Bledzew m., Brójce m., Bukowiec (Bukowiec Międzyrzecki), Chełmsko, Chociszewo, Chycina, Czarmyśl (Trzemeszno Lubuskie), Falkwald (Sokola Dąbrowa), Goruńsko, Gorzyca, Grochowo, Jordan (Jordanowo), Kaława, Kęsica (Kęszyca), Kursko (Stare Kursko, filia Chycin), Łagowiec, Langfuld (Wielowieś), Lutol Suchy (filia Chociszewa), Międzyrzecz m., Nietoperek, Pczew (Pszczew) m.,

Pieski, Policko, Przetoczno (Przytoczna), Rogoziniec, Rokitno, Skwierzyna m., Stary Dwór, Templewo, Trzciel m., Wyszczanowo, Żarzyn, Zębsko (Zemsko)

Dekanat wronecki

Biezdrowo, Brody, Buk m., Bytyń, Ceradz Stary (Ceradz Kościelny), Chrzypsko Wielkie, Duszniki, Kamiona (Kamionna) m., Kwilcz, Lewice m., Łęże Wielkie (Łężce), Lubosz, Lutomie (Lutom), Lwówek m., Międzychód m., Ostroróg m., Otorowo, Pniewy m., Psarskie, Sieraków m., Wierzbno, Wilczyna, Wronki m., Wytomyśl, Zajączkowo

Archidiecezja śremska

Dekanat kościański

Białcz (Stary Białcz), Błociszewo, Boguszyno (Boguszyn), Bojanowo (Stare Bojanowo), Bonikowo, Brodnica, Bronikowo, Chorynia (Choryń), Czacz, Czempin m., Czerwony Kościół (Czerwona Wieś), Drzeczkowo, Głuchowo, Gołębino (Stary Gołębin), Goniębice (Goniembice), Górka Mnisza (Górka Duchowna), Grobia, Gryżyna, Iłowiec Mały (Iłowiec), Jaskowo, Kąkolewo, Kościan m., Krzon (Krzana, filia Białcza), Lipno, Mórkowo, Oborzyska (Stare Oborzyska), Osieczna m., Pawłowice, Przemęt m., Przewóz, Rąbino (Rąbiń), Radomicko, Śmigiel m., Świętopietrze (Przemęt – część), Wilkowo Polskie, Witosław, Woniesiecz (Wonieść), Wyskocz (Wyskoć), Żabno

Dekanat nowomiejski

Benice, Bieździadowo (Bieździadów), Borek (Borek Wielkopolski) m., Borzęcice, Brzostkowo (Brzostków), Cerekwica, Chwałkowo (Chwałkowo Kościelne), Cielcza, Dębno, Dobrzyca m., Głogowa, Gogolewo, Golina, Góra, Jankowo (Janków Zalesny), Jaraczewo m., Jarocin m., Jezewo, Kolniczki, Koźmin m., Książ (Książ Wielkopolski) m., Lgowo (Lgów), Lutogniew, Lutynia, Mchy, Mieszków, Mokronos, Noskowo (Nosków), Nowe Miasto (Nowe Miasto nad Wartą) m., Odalanów (Odolanów) m., Ostrów (Ostrów Wielkopolski) m., Panienka, Pogorzela (Pogorzela) m., Pogorzelica, Pogrzybów (Pogrzybów), Potarzyca, Raszkowo (Raszków) m., Rozdrażewo (Rozdrażew), Siedlimin (Siedlemin), Słaboszewo (Sławoszew), Słupia (filia Witaszyc), Starygród (Stary Gród), Wielawieś (Wielowieś), Wilkowyja, Witaszyce, Włoskiejewki, Wysocko Wielkie, Żerków m. – św. Mikołaja, Żerków m. – św. Stanisława

Dekanat śremski

Bojanice (filia Świerczyny), Czesram (Golejewko – część), Dalewo, Dolsko (Dolsk) m., Domachowo, Dupino (Dubin) m., Gołaszyno (Gołaszyn), Górka (Miejska Górka) m., Gostyń m., Gostyń Stary (Stary Gostyń), Jutrosin m., Kołaczkowice, Konary, Krobina m., Krzywiń m., Kunowo, Łaszczyno (Łaszczyn), Lubiń, Morka (Mórka), Niepart, Oporowo, Pakosław, Pępowo Małe (Pępowo – część), Poniec m., Rydzyna m., Sarnowo (Sarnowa) m., Siemowo, Skaradowo (Szaradowo), Skoroszewice (Skoraszewice), Smolice, Śrem m., Strzelce Wielkie, Świerzyna, Wieszczyzno (Wieszczyzyn), Zakrzewo, Żytowiecko

Dekanat wschowski

Brenno, Bukowiec Wielki (Bukowiec Górny), Charbielino (Charbielin), Dębowa Łęka, Długie Stare, Gołanice, Jezierzycy (Jezierzycy Kościelne, filia Gołanic), Krzycko Małe, Leszno m., Lgiń, Łysina (Łysiny), Niechłód, Ogrody, Osowa Sień, Przyczyna Górna, Stary Klasztor (Kaszczor), Święciechów (Święciechowa) m., Tylewice, Wilkowo (Wilkowice), Włoszakowice, Wschowa m., Zbarzewo

Diecezja wrocławska

Archidiecezja głogowska

Archiprezbiterat górecki (Góra)

Drzewce (Stare Drzewce), Jędrzychowice, Kunersdorf (Konradowo), Kowalewo, Sidnica (Siedlnica), Szymolewo (Zamysłów), Wyszczanów**

Diecezja włocławska

Archidiakonat kruszwicki

Dekanat inowrocławski

Barcin* m., Łabiszyn* m.

Dekanat kruszwicki

Kościeszki**, Skulsko (Skulsk)** m.

Archidiakonat włocławski

Dekanat radziejowski

Brdowo* (Brdów) m.